

**ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՍԻՐՃԵԱՆԻ
ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՁԵՌԱԳԻՐԸ.
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԵՒ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՀԱՐՅԻ
ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐ**

ԿԱՐԻՆԷ ՌԱՖԱՅԷԼԵԱՆ

karine.rafaelyan@mail.ru

Քանի որ 2012ին լրանում էր հայ գրականության դասական Դերենիկ Դեմիրճեանի ծննդեան 135ամեակը, նրա տուն-թանգարանը ցանկանում էր ընթերցողին նուրբ անել այդ առթիւ տպագրելով նրա քիչ յայտնի գործերից մեկը՝ *Արջուկ-Լըջուկ* չափածոյ հեքիաթը, որը Հայաստանում միակ անգամ տպագրուել է 1946ին¹ այն օրերի համար բաւական տպաւորիչ հրատարակութեամբ: Հեքիաթի բնագիրը գտնելու յոյսով մէկ անգամ եւս աչքի անցկացրինք Եղիշէ Զարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում (ԳԱԹ) պահպանուող Դեմիրճեանի ֆոնդի նիւթերը, սակայն մեզ հետաքրքրող ոչինչ չգտանք այդ ստեղծագործութեան վերաբերեալ: Փոխարէնը բարեբախտութիւն ունեցանք յայտնաբերելու մէկ այլ ձեռագիր², որը, փաստօրէն, տասնամեակներ շարունակ սեւագրութիւնների բաժնում խնամքով թաքցուած է եղել խորհրդային գրաքննիչների ամենատես աչքից:

Անսպասելիօրէն գտնուած այդ նիւթը 24 էջից բաղկացած մի ձեռագիր է, որը Դեմիրճեանի արխիւի լրացուցիչ մասն ամփոփող գրանցամատեանում գետեղուած է «Յօդուածներ, Ելոյթներ Եւ Զանազան Գրառումներ» բաժնում՝ «Ղարաբաղի Եւ Նախիջեանի Հարցի Շուրջ Իր Դատողութիւնները. Սեւագրութիւններ» նկարագրութեամբ:

Ձեռագիր թերթիկները համակարգել եւ ԳԱԹին է յանձնել ԳԱԹ Գրական-Յուշային Բաժնի վարիչ Պարգեւուի Սիմոնեանը, 1972ին:

Առաջին հայեացքից անծանօթ այդ ձեռագիրը մեզ մղեց նոր փնտրոտութիւնի: Թէեւ վստահ էինք, որ նման նիւթ երբեւէ չի հանդիպել ո՛չ գրողի երկերի ակադեմիական հրատարակութեան 14 հատորներում, ո՛չ պարբերական մամուլում, այնուամենայնիւ, եւս մէկ անգամ թերթեցինք Դեմիրճեանի տուն-թանգարանում, ԳԱԹում եւ Հայաստանի Ազգային Գրադարանում պահպանուող գրքերն ու պարբերականները, հարցուփորձ արեցինք Դեմիրճեանով զբաղուած տարբեր գրականագէտների (Արշակ Մաղոյեան, Մարգարիտ Խաչատրեան, Վահագն Սարգսեան, Ռոբերտ Դաւթեան) եւ համոզուեցինք, որ ձեռագիրն իսկապէս անտիպ է: Նշուած գրականագէտներից միայն Դաւթեանն էր տեղեակ ձեռագրի գոյութեանը: Երբ 1980ականներին նա աշխատելիս է եղել իր թեկնածուական թեզի վրայ, ԳԱԹի Դեմիրճեանի ֆոնդում տեսել է այս նիւթը, սակայն

այն տարիներին, բնականաբար, զանց է արել այդ թեմային անդրադառնալու միտքը, քանի որ նման քայլը կարող էր քաղաքական իմաստով խոչընդոտ հանդիսանալ ապագայ թեզի պաշտպանութեան:

Նորայայտ ձեռագրի կազմին Դեմիրճեանը կատարել է հետևեալ գրառումը. «Ամէնօրեայ Խառն Նոթեր (Աւելի՛ Լեզուական)»: Եւ միայն ներքեւում ռուսերէն ատլաքընէլ է՝ «Karabag»:

Դեմիրճեանի նման զգուշաւոր, շրջահայեաց մարդը, միանգամայն հասկանալի է, որ պիտի խուսափէր խօսուոյ վերնագրից, ինչն իսկոյն կը մատնէր այդ գրառումների բուն էութիւնը, քանզի 1950ականների կէսերից Խորհրդային Միութեան տարածքում սկսուած «ձնհալի»³ պայմաններում անգամ փոքր չէր համապատասխան գերատեսչութիւնների ուշադրութեան կենտրոնում յայտնուելու վտանգը:

Թէեւ ձեռագիրը տարեթիւ չի կրում, սակայն մենք հակուած ենք մտածել, որ այն գրուել է 1954ին: Դրա համար ունենք բաւարար հիմքեր:

1954ին ողջ Խորհրդային Միութեան առումով տօնում էր Ուկրաինայի՝ Ռուսաստանի հետ վերամիաւորման 300ամեակը⁴: Այս իրադարձութիւնը լայնօրէն լուսաբանուում էր խորհրդային մամուլի՝ Ապրիլից Յունիս ընկած ժամանակահատուածի բոլոր թողարկումներում: Իհարկէ, բացառութիւն չէր նաեւ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը (ՀԽՍՀ): Ողջոյնի եւ շնորհաւորանքի ուղերձներով լի էին հայկական բոլոր պարբերականները: Եղբայրական սլաւոն ժողովուրդների վերամիաւորման փաստին արձագանգում եւ ողջոյնի խօսքեր էին յղում աշակերտական, աշխատանքական խաւի ներկայացուցիչները, զինուորականները, ՀԽՍՀ պետական ղեկավար մարմինները, ինչպէս եւ ժամանակի այնպիսի նշանաւոր մտաւորականներ եւ արուեստագետներ, ինչպիսիք էին Դեմիրճեանը, ռեժիսոր Վարդան Աճեմեանը, ճարտարապետ Ռաֆայէլ Իսրայէլեանը, կոմպոզիտոր Արամ Սաթեանը, նկարիչ Գաբրիէլ Գիւրջեանը եւ այլք:

Մամուլի հրապարակումների մէջ քիչ չէին նաեւ նշուող իրադարձութեանը հայ գրողների ձօնած չափածոյ գրուածքները, որոնք թէեւ չէին փայլում գեղարուեստական որակներով, բայց եւ այնպէս յաւուր պատշաճի լուծում էին խորհրդային ղեկավարութեան առաջադրած կամաւոր-պարտադիր խնդիրը՝ անմասն չմնալ խորհրդային ցանկացած հանրապետութեան կեանքում առկա որեւէ իրադարձութեանը, եղբայրական համերաշխութեան ոգով արձագանգել մեծ թէ աննշան երեւոյթի, որն առնչուում է խորհրդային մեծ հայրենիքի այս կամ այն հատուածին:

Այսպէս, *Սովետական Հայաստան* թերթի 1954 Մայիսի 22ի թիւ 120 (10115) համարում Գեորգ Էմինը տպագրել է «Չափածոյ Խօսք» Բոգդան Խմելնիցկուին» բանաստեղծութիւնը՝ «Ուկրաինացի Բանաստեղծ Պլատոն Վորոնկոյին»⁵ յղումով:

Կարմիր Ձինուոր թերթի 1954 Մայիսի 23ի թիւ 62ում այս յօդուկն անշուշտ բազում անդրադարձների մէջ տեղ է գտել Մկրտիչ Կորիւնի «Չօնեք» բանաստեղծութիւնը՝ «Եղբայրական Ուկրաինային» յղումով:

Իսկ ի՞նչ էր գրում ինքը՝ Դեմիրճեանը, որի հրապարակումները եւս նուիրուած Ռուսաստանի եւ Ուկրաինայի վերամիաւորման պատմական փաստին, տպագրուել են վերը յիշատակուած Սովետական Հայաստան, Կարմիր Ձինուոր, ինչպէս եւ Պիոներ Կանչ թերթերում:

Պիոներ Կանչի 1954 Մայիսի 26ի թիւ 42 (1706)ում կարդում ենք. «Բոցավառ ողոր յն ազատարար, հզօր Ռուսաստանին եւ կորույի Ուկրաինային՝ մեծ ու կրտսեր հսկաներին:

Թող յաւե թժ ապրեն այդ երկու մեծ ժողովուրդները՝ Սովետական Միութեան ուժի, յոյսի, երջանկութեան պաշտպանները»:

Սովետական Հայաստանի 1954 Մայիսի 22ի թիւ 120ում տպագրում է նրա «Մեն Բարեկամութիւն» յօդուածը⁶, որտեղ ասում եւ. «Ռուսուկրաինական բարեկամական կապը նոր օժանդակ ուժ տուեց երկուսի էլ հզօրութեանը, տուեց միացեալ ուժերի նոր նշանակութիւն, ուժերի գումարման այն անսպառ հնարաւորութիւնը, որը հիմք ու պայման ստեղծեց ՍՍՌՄ մնացած բոլոր ժողովուրդների միացման համար..

Երբեք Ուկրաինան այսքան լիովին չէր մեծացել իր բաժան-բաժան եղած մասերի միաւորումով»:

Այստեղ անհրաժեշտ է մէկ անդրադարձ եւս կատարել Դեմիրճեանի թողած գրաւոր ժառանգութեանը. «Մեն Բարեկամութիւն» վերնագրով մէկ այլ յօդուած նոյնպէս գրել է Դեմիրճեանը՝ նուիրուած Անդրկովկասը Ռուսաստանին միանալու յօդուէանին: Այն տպագրուած է նրա երկերի ակադեմիական հրատարակութեան վերջին հատորում⁷:

Կարծում ենք՝ հայերէնի բառագանձին լաւատեղեակ գրողը դժուարութիւն չի ունեցել 1954ին գրած յօդուածի համար մի նոր վերնագիր ընտրելու հարցում: Սակայն նրա միտումն էր ցոյց տալ սլաւոն եւ հայ ժողովուրդների պատմական ճակատագրերի եւ դրանց հանգուցաւոր-ծումների ընդհանրութիւնները: Այդ միտումն արտայայտուել է նաեւ երկու պատմական իրողութիւններին անդրադարձող յօդուածներին մի-եւնոյն վերնագիրը տալու փաստով:

Յօդուածում մասնաւորապէս կարդում ենք. «1828 թիւը նշանաւորուեց այն մեծ պատմական ակտով, որ Անդրկովկասի վերջին մարզը՝ Հայաստանը, միացաւ Ռուսաստանին եւ Թիւրքմենչայի դաշնագրով՝ մտաւ նրա տիրապետութեան տակ: Մրանով Անդրկովկասը թէ՛ աշխարհագրական դիրքով եւ թէ՛ ազգային, էթնոգրաֆիական կազմերով ամբողջացաւ եւ ձեւաւորուեց ու մտնելով Ռուսաստանի պետական սիստեմի մէջ՝ սկսեց նորոգուել եւ զարգանալ, իր յետեւ թողնելով միջ-

նադարեան, կիսանիշխանական, անվերջ ասպատակութիւնների եւ կամայականութեան պատմութիւն»⁸:

Յիշատակուող Թուրքմէնչայի Պայմանագրով (կնքուած 1828 Փետրուարի 10ին) Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ են անցել Երեւանի եւ Նախիջեւանի նախկին խանութիւնները, ինչպէս եւ ամբողջ Կովկասը:

Պատմական այս ակտը Դեմիրճեանը որակել է որպէս հայ ժողովրդի կէանքում պատահած բախտորոշ իրադարձութիւն: Յիշեալ յօդուածում այս մասին նա գրում է. «Հայ ժողովուրդը առանձին պատճառներ ուներ Ռուսաստանի միացման գործում ակտիւ դեր կատարելու: Եւ հայ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները, կուլտուրայի գործիչները հայ ժողովրդի հետ միասին շարունակել եւ հիմնաւորել են Ռուսաստանի միացման իմաստաւորութիւնը»⁹:

Դեմիրճեանը Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի հարցն արծարծող իր ձեռագրի վերջին էջի վրայ նշել է թուարկուած պարբերականների անունները եւ համապատասխան համարները, իհարկէ, ոչ պատահաբար: Հասկանալի է, որ նա ցանկանում էր այսպիսով յուշել, որ Հայաստանը եւս, Ուկրաինայի եւ Ռուսաստանի օրինակով, կարող է վերամիաւորուել իր էթնիկական ամբողջութեան մաս կազմող ժողովրդով՝ հայերով բնակեցումա՞ծ տարածքների հետ՝ չխախտելով հանդերձ խորհրդային գաղափարախօսութեան եւ կարգախօսների ընդունուած սահմանները:

Երբ ծանօթանում էինք Դեմիրճեանի վերոյիշեալ հրապարակումներին, մեր ուշադրութիւնը գրաւեց *Սովետական Հայաստան* թերթի 1954 Մայիսի 21ի 119 (10114) համարում «Ռուսաստանի Հետ Ուկրաինայի Վերամիաւորման 300-Ամեակի Առթիւ» խորագրի ներքոյ տպագրուած պատմագիտութեան դոկտոր, պրոֆեսոր Վարդան Պարսամեանի յօդուածը՝ «Պատմական Մեծ Ակտը» վերնագրով: Դեմիրճեանի ձեռագրում նշուած է նաեւ թերթի այս համարը, եւ կարծում ենք, հենց այս յօդուածի առնչութեամբ: Պարսամեանը հրապարակման մէջ իր պատմական պտոյտն սկսում է 1654ից, երբ բոլշեիկների առաջնորդ, ԽՍՀՄի հիմնադիր Լենինի բնորոշմամբ, վերջ է դրուել եւ՝ բնակավայրով, եւ՝ լեզուով, եւ՝ բնաւորութեամբ, եւ՝ պատմութեամբ միմեանց չափազանց մօտ, արիւնակից երկու ժողովուրդների՝ ռուսների եւ ուկրաինացիների բաժանմանը: Յիշատակում է 1648-54ի ուկրաինացիների ազգային-ազատագրական պատերազմը, խօսում գորավար Բոգդան Խմելնիցկու դերի մասին այդ պատերազմում, մատնանշում նրա նպատակը՝ վերականգնել երբեմնի Կիւեւեան Ռուսիայի ամբողջականութիւնը, ազատագրուած տեսնել ուկրաինացիներին թաթար-մոնղոլական, գերմանական, շուեդական, լիտուական, լեհական, հունգարական, թուրքական զաւթիչների լծից:

«Մոսկուան դարձաւ այն կենտրոնը», գրում է պատմաբանը, - որի հետ իրենց ազատագրութեան յոյսերն էին կապում ոչ միայն ուկրաին-

նացիներն ու բելոռուսները, այլև օտար նուաճողների լծի տակ հեծող մեր Հայրենիքի եղբայրական միւս ժողովուրդները»:

Յօդուածագիրն այնուհետ սահուն անցում է կատարում դէպի հայ պատմութիւնն ու զուգահեռներ տանում Խմելնիցկու եւ Բարայէ Օրու¹⁰ միջեւ՝ նշելով, որ վերջինս եւս, Խմելնիցկու նման, Հայաստանի յետագայ գոյութիւնն ու զարգացումը կապում էր Ռուսաստանի հետ:

Կասկածից վեր է, որ Դեմիրճեանի ձեռագրում *Սովետական Հայաստան* թերթի այս համարի յիշատակումը որոշակի ուղերձ էր պարունակում եւ ուներ որոշակի հասցեատէր կամ հասցեատէրեր:

Բացի այս, Ղարաբաղի եւ հայութեան ճակատագրին շուրջ գրառումներ կան գրողի երկերի ակադեմիական հրատարակութեան 14րդ հատոտում «Օրագրեր»-ում արուած 1954 Մարտի 12ին եւ 1955ի Մարտի 11ին:

Ահա դրանք. - «1954, Մարտ, 12: Հանդիպում ընկ. Միկոյեանի¹¹ հետ: Միտք տուի՝ Անդրկովկասեան պատմութիւնը, 15-21 թիւը, Բաքուի դէպքերը¹²: Ստոյգ պատմութիւնը: Խօսեցի նացիոնալիզմի¹³ զրպարտութեան մասին, դրա պատուէրի մասին, որ գալիս է հեռուից:

Նա խօսեց Բազիրովի¹⁴ մասին, անուանեց աւազակ, աւանտիւրիստ¹⁵, լաւ արտայայտուեց Սահակ Տէր-Փաբրիկէանի¹⁶ եւ Խանջեանի¹⁷ մասին¹⁸:

«1955, Մարտ, 11: ...Մեզ պէտք են անտառներ, իսկ դրանք Ղարաբաղում են:

Da khanit gospod bog Armeniu^{19,20}:

Այս փաստերը վկայում են, որ 1950ականներին, այնուամենայնիւ, սկսուել էին քիչ թէ շատ բարենպաստ ժամանակներ, երբ կարելի էր - եթէ ոչ բարձրաձայն, ապա գոնէ կիսաձայն - խօսել ազգային խնդիրների մասին: Հետեւաբար, Դեմիրճեանը հենց այդ ժամանակահատուածում պիտի վճռէր թղթին յանձնել իրեն այնքան անհանգստացնող խոհերը՝ թէկուզ եւ քողարկելով դրանք խաբուսիկ վերնագրի ու խորագրի ներքոյ:

Դեմիրճեանն իր դատողութիւններն սկսում է հարցով. «*Ի՞նչ քան է Ղարաբաղը*»: Ու ինքն էլ պատասխանում է իր հարցին՝ նկատելով, թէ Ղարաբաղի հարց գոյութիւն չունէր մինչեւ 1918: Այն 1918ին ստեղծուեց՝ տաճիկ հրամանատարութեան դրդմամբ եւ Ալեքսանդր Խատիսովի²¹ անմիջական մասնակցութեամբ: Եւ դա յատուկ նպատակներ հետապնդող պատուէր էր, իբրեւ թէ՝ ժամանակաւոր:

Իրաւացիօրէն կասկածի տակ առնելով այդ պատուէրի ժամանակաւոր լինելը՝ Դեմիրճեանն իր շարադրանքում մի քանի անգամ յիշատակում է Նարիմանովի²²՝ Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու առաջարկի եւ դրա անհիմն մերժման փաստը: Դատողութիւնները նրան յանգեցնում են այն եզրակացութեանը, որ Ղարաբաղը պէտք է Տաճկաստանին ու Ադրբեջանին: Մինչդէռ խորհրդային գաղափարաբանութիւնը

թելադրում է, որ Ղարաբաղը պետք է վերադարձնել իր նախկին կարգավիճակին, վերամիաորել իր էթնիկական ազգակցի՝ Հայաստանի հետ:

Խորհրդային գաղափարախօսությունը, լենինեան սկզբունքներին, հայերի՝ ռուսական կողմնորոշմանն անդրադարձները եւ դրանց լոյսի ներքոյ հայ ժողովրդի յետագայ ճակատագրի արծարծումները Դեմիրճեանին զբաղեցրել են ոչ միայն այս նիւթում: Նա իր բազում հրապարակային ելոյթներում ու յօդուածներում է շեշտադրել այս մօտեցումները՝ նպատակ ունենալով իր ժողովրդի խնդիրների համար շահեկան լուծումների հասնել՝ դրանք հիմնաւորելով իր ժամանակի ու պետութեան չափանիշներին յարիր բանաձեւումներով:

«Դատողութիւններ»ում հանգամանօրէն խօսւում է հայ ժողովրդի՝ ռուս բոլշեփկներին ցուցաբերած օժանդակութեան, Բաքուի վեցամսեայ հերոսական մարտերում ունեցած մասնակցութեան, մինչեւ խորհրդային կարգերի հաստատումը Ռուսաստանի կազմում երկու ատանձին պետութիւններով ապրելու փաստերի մասին: Այսկերպ Դեմիրճեանը փորձում էր խորհրդային ղեկավարութեան գիտակցութեանը հասցնել այն ճշմարտութիւնը, որ հայերի հանդէպ տաճկական թշնամանքը գերազանցապէս պայմանաւորուած է հայերի ռուսական կողմնորոշմամբ: Ձեռագրում կարդում ենք, թէ Ղարաբաղն անգնահատելի ծառայութիւն է մատուցել Բաքուին եւ ռուսական գաղափարին, մեծապէս սատարել է ռուսների ընդհանուր գործին Անդրկովկասում, եղել նշանակալից օժանդակ ուժ Բաքուի, Ղարաբաղի, Չանգեզուրի դիմադրութիւնների ժամանակ:

Այդուհանդերձ, Դեմիրճեանը յստակ գիտակցում էր, որ խորհրդային ոչ մի կարգախօս ու հիմնաւորում ադրբեջանցիներին երբեւէ չի ստիպի ինքնակամ վերադարձնել Ղարաբաղը: Քանզի իր համոզմամբ՝ Ղարաբաղը Չանգեզուրի թիկունքն է տաճիկների համար, հետեւաբար այդ թիկունքը թուլացնելով է, որ պիտի ծնկի բերեն անառիկ Չանգեզուրը:

Դեմիրճեանը, անտեսելով ամեն վտանգ ու սպառնալիք, որոնց հետ պետք էր հաշուի նստել իր ապրած ժամանակներում, համարձակօրէն անդրադառնում է յստակ փաստերին, իրերը կոչում իրենց անուններով: Նա համոզիչ կերպով ընդդիմանում է այն փաստարկներին, թէ տաճկական կառավարութեան՝ հայերի դէմ հալածանքներն ու ֆիզիկական հաշուեյարդարը պայմանաւորուած էին հայերի անհնազանդութեամբ:

Գրող վերլուծաբանը կարծում է, որ Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը Թուրքիայի բռնատիրութեան խորհրդանիշներն են Արեւելքի նկատմամբ, իր խօսքով՝ «նրա պլացդարմը»²³:

Ուստի պետք էր հիմնաւորապէս ամրացնել այդ զինադաշտը, դարձնել լիովին ապահով եւ անվտանգ: Իսկ ի՞նչ խոչընդոտներ պիտի ծագէին այդ սեւ ծրագիրն իրագործելու ճանապարհին՝ տաճկական զաւթիչների համար, միակ դժուար յաղթահարելի խոչընդոտը եղել էւ մնում էր իր

բնօրրանում ապրող հայ ժողովուրդը, որի հաւաքական կերպարը լաւագոյնս արտացոլուած է դեռեւս 1920ին Դեմիրճեանի գրած «Հայը» խոհագրութիւնում. «*Ոչինչ չեմ ուզում ձեզնից, - ասում է նա իր նեղիչներին, - ձեզ լինի ձեր լուծը, ձեզ լինի ձեր երջանկութիւնը, գնացէ՛ք, ապրեցէ՛ք խաղաղ ու երջանիկ: Եթէ դուք սիրում էք կեանքը, ես սիրում եմ կեանքից աւելի թանկ բանը - Ազատութիւնը...*»²⁴: Եւ ուրեմն՝ պէտք էր վերացնել ազատատենչ այդ ժողովրդին՝ ոչ միայն ֆիզիկապէս բնաջնջելով, այլեւ սպանելով հոգին, էութիւնը, տեսակը:

Այս էր պատճառը, որ Ղարաբաղի ու Նախիջեանի երիտասարդութեանն արգելուած էր բարձրագոյն կրթութիւն ստանալ մայրենի լեզուով, մի փաստ, որը պիտի յանգեցնէր ազգային ինքնութեան անխուսափելի կորստի, աղբրեջանական զանգուածի հետ ձուլման: Մի փաստ, որի դէմ չէր կարող չընդվզել մտածող հայ մարդը:

Այս ցաւագին իրողութիւնները եւ դրանց անխուսափելի հետեւանքները գիտակցող գրողը ցանկացել է մտաւորականի իր պարտքը կատարել եթէ ոչ խորհրդային բարձր ամբիոններում հնչեցրած ելոյթների ձեւով, ապա զոնէ ինքն իր հետ առանձնացած, իր գրասեղանի առջեւ թղթին յանձնելով իրեն հանգիստ չտուող դատողութիւնները:

Հայերի հանդէպ կիրառուող պատժամիջոցների մասին արդարացումները, դրանք հայերի անհնազանդութեանը վերագրելու սին հաւաստիացումները, բնականաբար, չեն համոզում Դեմիրճեանին, եւ չէին կարող համոզել տրամաբանելու ունակ որեւէ մէկին: Նա հասկանում ու փորձում է հասկացնել, որ հայերի համար չկայ որեւէ ելք, փրկութիւն ստեղծուած կացութեան մէջ: «*Ես վստահ եմ, - գրում է նա, - որ ինչքան էլ հայերը սեղմուեն, չի դադարելու ճնշումը, չի դրուելու սահման նրանց 'սահմանաւորման': Նրանց կը ճնշեն մինչեւ բնաջնջում»:*

Եւ դարձեալ յղում, յամառ յիշեցում, յուշում՝ ուղղուած ռուսական ականջին: Ըստ Դեմիրճեանի՝ Ռուսաստանի համար աւելի հզօր յենասին կը ստեղծուի Անդրկովկասում, եթէ Ղարաբաղը եւ Նախիջեանը միանան Հայաստանին, քանի որ խորհրդայնացումից յետոյ այդ տարածաշրջանում ակնյայտօրէն ուժեղացել է հայ, վրացի եւ աղբրեջանցի բուն ժողովուրդների համակրանքը դէպի ռուս ժողովուրդը:

Դեմիրճեանն իր դատողութիւններում մէկ անգամ չէ, որ ընդգծում է այն ճշմարտութիւնը, թէ խնդիրը ոչ թէ զուտ հայկական, այլ համակովկասեան, ռուսական, աւելին՝ համամիութենական է, ուստի պէտք է այն դիտարկել առաւել ընդգրկուն պարունակով:

Այս վերջին մտքի վրայ Դեմիրճեանը կանգ է առնում բաւական հանգամանօրէն. նա կասկածի տակ է առնում ժողովուրդների եւ քաղաքական վերնախաւի վերաբերմունքի, դիրքորոշման ընդհանրութիւնը: Դեռ 1953ին գրուած նրա մի ելոյթում՝ «Ժողովուրդների Եղբայրութեան Դրօ-

շակակիրը» վերնագրով, արժարժույթ էր հայ-աղբբեջանական ժողովուրդների բարեկամության հարցը: Ելոյթը նուիրում էր աղբբեջանցի գրող Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի²⁵ մահուան 75ամեակին, եւ Դեմիրճեանը, օգտագործելով պատեհ առիթը, իր խօսքում վկայակոչել է երկու ժողովուրդների համակեցութեան, փոխըմբռնման կարեւոր դրսեւորումները, փորձել դիւանագիտօրէն արդարացնել ազգայնականութեան մեջ մեղադրուող իր ժողովրդի միանգամայն բնական ու հասկանալի մղումները դէպի սեփական ինքնութեան գիտակցումն ու ազգային արժեքների պանծացումը: Իր տեսակէտը նա հիմնաւորել է խորհրդային կարեւորագոյն կարգախօսին՝ ինտերնացիոնալիզմին անդրադարձով: «*Որովհետեւ չկայ ոչինչ, որ ինտերնացիոնալ կարողանայ դառնալ, եթէ նախ եւ առաջ խորապէս ազգային, ժողովրդային չէ*»²⁶ գրել է Դեմիրճեանը: Ապա խօսելով Ախունդովի 1852ին գրած «Հաջի Ղարա» թատերգութեան մասին՝ նա յիշատակում է հայ գիւղացիներին վերաբերող հատուածները, ընդգծում վերջիններիս հանդէպ աղբբեջանցի գրողի համակրանքի պարագան եւ եզրակացնում. «...*հայ գիւղացիներին հանդէպ բերելով՝ Ախունդովը առաջ է քաշում աշխատատրութեան սոցիալական ազատագրման եւ ազգութիւնների համերաշխութեան խնդիրները*»²⁷:

Նորայայտ ձեռագրում կարգում ենք, թէ հայերի դէմ վրացական եւ աղբբեջանական թշնամութեան կրողները ոչ թէ կամ ոչ այնքան ժողովուրդներն են, որքան՝ քաղաքական վերնախաւը, որի դերը շատ դէպքերում անելի վճռական է, քան բուն ժողովրդինը: Դեմիրճեանը կարծես բանաձեւում է իր ժողովրդի ճակատագրին առնչուող պատմական շրջադարձային իրադարձութիւնները եւ դրանց հետեւանքները:

Ապաիներելով նեղ ազգային սահմաններից դուրս եկող վերլուծութիւնների ընթացքին՝ նա տալիս է իր գնահատականը ողջ անդրկովկասեան տարածաշրջանին ու դրանում կատարուած, կատարուող անցուդարձերին՝ եզրակացնելով, որ «կուսական» վայր չէ Անդրկովկասը, անգամ Կովկասը. այն՝ «*ռազմաքաղաքական արցիանների՝ վայր է*»:

Այս իրողութիւնները հանգիստ չեն տուել գրողին ոչ այս անաւարտ նիւթը շարադրելիս, ոչ դրանից առաջ, ոչ դրանից յետոյ: Յիշենք նրա հրապարակային ելոյթները: «Դարաւոր Բարեկամութեան Պատմութիւնից» յօդուածը²⁸, գրուած 1953ին, նուիրում է Յովհաննէս Թումանեանի մահուան 30ամեակին: Դեմիրճեանն իր խօսքում մեջբերում է մեծ լոռեցու 1920 Դեկտեմբերի 18ին դատերը՝ Աշխէն Թումանեանին գրած նամակից հետեւեալ հատուածը. «*Մեր ապագան, ինչպէս միշտ ասել եմ եւ դուք էլ գիտէք, կապուած է Ռուսաստանի հետ, իսկ Ռուսաստանն ինչքան ազատ – էնքան լաւ, թէ՛ մեզ համար, թէ՛ աշխարհքի*»²⁹: Ապա փաստում է, որ Ռուսաստանին միանալուց յետոյ Անդրկովկասում վերջ է դրուել այդտեղ ապրող ժողովուրդների ֆիզիկական բնաջնջման վտանգին:

Սակայն այն, ինչ նա չէր կարող ասել հրապարակային ելույթի, տպագիր յօդուածի կամ գրական ստեղծագործութեան պարագայում, գրում էր խորհրդային գրաքննութեան ամենատեսն աչքից հեռու, մանր կտրատուած ու հիմա արդէն խունացած թերթիկների վրայ՝ մատիտով, ինչպէս որ պարտադրում էին իր կեանքի պայմանները: Եւ քանի որ այստեղ նա առաւել անկեղծ ու համարձակ էր ինքն իր ու այն ընթերցողի հետ, որին երբեւէ պիտի հասնէին այդ թերթիկները, ուստի բաց է անում բոլոր փակագծերը: Նա յայտարարում է, որ ո՛չ վրացիները, ո՛չ ադրբեջանցիները տաճիկների հետ վերջին հարիւր տարուայ ընթացքում որեւէ լուրջ «արեան պատմութիւն» չեն ունեցել այնպէս՝ ինչպէս հայերը: Հետեւաբար Անդրկովկասի այս երեք ժողովուրդները միանգամայն տարբեր վերաբերմունք ու դիրքորոշում են ունեցել Տաճկաստանի նկատմամբ:

Մինչ այս ձեռագիրը՝ հայ ժողովրդի ձգտումների, հայի մասին Դեմիրճեանի դատողութիւններն իրենց ամփոփ արտայայտութիւնն էին գտել վերոյիշեալ «Հայը» խոհագրութիւնում, որը գրողի երկերի ակադեմիական հրատարակութիւնում զետեղուած է բաւական աղճատուած: Ահա այդ խոհագրութեան անաղարտ տարբերակից մէջբերուող հետեւեալ հատուածում հոծ տառերով առանձնացուած են 1978ին տպագրուած օրինակից դուրս մնացած տողերը. «Ուր յեղափոխութիւն՝ այնտեղ հայութիւն: Բայց իբրեւ 'ական'՝ ծայրայեղական է: Իր կոիւր երեք ճակատի վրայ էր միաժամանակ: Շահի դէմ, Սուլթանի դէմ, Յարիի դէմ: Ասենք՝ ամէն հայ մի փոքր շիրակեցի է՝ Դոն Քիշոտի պէս: Գոտորածներից ամենազարհուրելին ինքը տեսաւ եւ ինքն էր, որ չխրատուեց: Իր օրիէնտացիան³⁰ բացակայի օրիէնտացիան է: Թաթարն էր մօտը՝ սպասեց ռուսին, ռուսը եկաւ՝ աչքը եւրոպացուն էր: Եկաւ՝ անգլիացին՝ դարձեալ ռուսին էր սպասում: Ռոսն է գալիս՝ չի ընդունում... Ուրեմն իր պետութիւնն է ուզում ստեղծել, չի՞ ուզում ստեղծել, ի՞նչ իմանաս... Մի ձեռը ճանկոտելով հիմնում է այդ պետութիւնը, միւս ձեռը ճիգ է անում հիմքից քանդելու»³¹:

Այս ծայրայեղական, բացակայի կողմնորոշումը որդեգրած հայը, սակայն, ունի մի հաստատուն, կայուն արժէք՝ հայրենի հողը: Եւ այս արժէքի բացարձակութեան մասին հաւաստիացումները բազմաթիւ են Դեմիրճեանի թէ՛ գեղարուեստական, թէ՛ հրապարակախօսական գրուածքներում: Յիշենք «Երկիր Հայրենի» դրամայի հերոսուհուն՝ գեղջկուհի Եղիսային, իր պատգամով. «...կ'անիծեմ ձեզ՝ թէ ուրացել էք հող, ուրացել երկիր, չլինելու բան է, հող չ'ուրացուի՛ր, հող սո՛ւրբ է»³²:

Հողի հանդէպ հասարակ հայ մարդու պաշտամունքի, հայրենի հողի յանդէժ լինելութեան հաւատի մէկ այլ գեղարուեստական դրսեւորման հանդիպում ենք 1905-12ին գրուած «Լենկ Թեմուր» վիպերգում, որում, իբրեւ գործողութիւնների կատարման վայր (կարծում ենք ոչ-պատահականօրէն), յիշատակուում է այսօր բոլորիս քաջ յայտնի ու արցախեան

պատերազմից յետոյ միջազգային քննարկումներում շատ աշխուժօրէն շրջանառուող մի տեղանուն՝ Աղդամ: Վիպերգի հերոսը՝ 90ամեայ իմաստուն Օհան ծերունին, աշխարհակալ Լենկ Թեմուրի առջեւ հանդէս է գալիս սուր եւ համարձակ խօսքով.

*«Ինչպէս իր շղթան կտրած փոթորիկ՝
Թշուով ես, գիտեմ, ցամաք ու ալիք,
Եւ անվերջ զօրքով հեղեղ ու հեղեղ
Անցնում ես աշխարհ մահի պէս ահեղ,-
Բայց վերջը էլի այս երկրի ոայան
Կը հերկէ գութնով քո վերջին կայան»³³:*

Ու հասկանալի է, թէ ինչու՝ են այս խօսքերը մեծապէս ազդում աշխարհը նուաճած ու ծնկի բերած բռնակալի վրայ, որ խոստովանում է.

*«Ես չէի՝ Հինդու գլուխը կերայ,
Մոսկովի ձայնը կտրեցի, տարայ,
Եւ չէ՞ր այս սրով, որ Կասպից դռան
Ալիքներն ամէն ինձ գերի դառան.
Բայց տեսէ՛ք ահա որ ցե՛ղն է անարգ
Փշելու մի օր իմ փառքիս ճրագ»³⁴:*

Այս մտավախութիւնն ունեցել են եւ ունեն հայ ժողովրդի բոլոր ախոյեանները բոլոր ժամանակներում: Դեմիրճեանը քաջ գիտակցել է սա եւ փաստերով ամրագրել իր նորայայտ դատողութիւններում: Բայց եւ չի անտեսել այն անհերքելի ճշմարտութիւնը, որ յաճախ հենց հայերի մէջ է մեր ախոյեանը, մեր ամենավտանգաւոր թշնամին: Ասուածի վկայութեանը հանդիպում ենք նաեւ «Դատողութիւններ Ղարաբաղի Եւ Նախիջեւանի Հարցի Շուրջ» խոհագրութեան մէջ: Դեմիրճեանն իր անաչառ գնահատականներում մեր օտարազգի թշնամիների (Վեհիբ³⁵, Բադիրով, Բերիա³⁶, ուրիշներ) կողքին յիշատակել է նաեւ ստեղծուած կացութեան մէջ մեղաւոր դաշնակցական ու բոլշեիկ ազգակիցներին:

Եւ զարմանալիօրէն Ի. դարասկզբին հայութեան համար բախտորոշ այս արժարձումների էջերում երկտողեայ գրառում է կատարել Վասակ Միւնեցու մասին:

Փաստօրէն, հայ ժողովրդի ճակատագրի շուրջ դատողութիւնները գրողին զբաղեցրել են ոչ միայն իր ապրած ժամանակների, այլեւ պատմութեան ողջ ընթացքի կտրուածքով. եւ նա դրանց անդրադարձել է ոչ միայն իր հրապարակախօսական գրուածքներում, այլեւ գեղարուեստական երկերում: Յիշենք *Քաջ Նազար* թատերգութեան մէջ Նազարի եւ Թամադայի երկխօսութիւնը, վերջինիս յայտնի զանգատը եօթ հսկաներից. *«Չեն ուզում իրենց աշխարհքը մեզ տան»³⁷*: Արդեօ՞ք այս տողում չէր ամբարտաճ 1950ականներին գրուելիք խոհերի եւ առհասարակ դեմիրճեանական ողջ աշխարհայեացքի եութիւնը:

Դեմիրճեանը մեծապէս կարեւորում էր հայ ժողովրդի մարտունակութեան, ռազմական գործում ունեցած յաջողութիւնների փաստը: Այդ փաստի հաւաստիացումներին նա հետամուտ էր իր ողջ ստեղծագործական կեանքի ընթացքում՝ սկսած վաղ շրջանում գրուած «Լենկ Թեմուր» պոէմից մինչեւ *Վարդանանք* եւ՝ բազում հրապարակախօսական զրուածքներ: Նա ուներ պատճառներ, քանզի կար ժամանակ, երբ հայ ժողովրդին ոչ թէ պիտակաւորում էին «ագրեսոր»³⁸ բնորոշիչով այլ՝ վեհերոտ ու մարտադաշտում կռուելու անընդունակ: Այս մեղադրանքները յատկապէս լայնօրէն շրջանաւորում էին Բ. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին: Այսպէս մտածողներին հակադարձելու մղումով Դեմիրճեանը 1943ին գրեց «Հայ Հերոսական Ժողովուրդը» յօդուածը, որում մասնաւորապէս ասուած է. «Վեհերոտութեան մեղադրանքը հայ ժողովրդի հասցէին կա՛մ անգիտութիւն է նրա պատմութեան, կա՛մ դա չի վերաբերել բուն հայ ժողովրդին: Այդպէս կարծողները չեն ուսումնասիրել հայ ժողովրդի պատմութիւնը, չեն լուսաբանել այն հարկ ու պատշաճ ձեւով:

Ո՛չ, հայ ժողովուրդը կոռուղ ժողովուրդ է:

Հպարտութիւն է ծնում մարդու մէջ, երբ մտածում ես, թէ ինչպէս ապրեց ու վերապրեց այս ժողովուրդը: Բնականն ու հնարաւորն այն էր, որ նա իսկապէս չպիտի ապրեր: Բայց եւ հրաշքով չէ, որ նա ապրեց: Ապրեց նա, դիմացաւ ունենալով դրա ուրիշ հիմքերն ու պատճառները»³⁹:

Նոյնանման մտքեր են արտայայտուում նորայայտ ձեռագրում:

Բայց եւ այնպէս, Դեմիրճեանն իր ողջ էութեամբ հակոտնեայ էր պատերազմ երեւոյթին, որի գրաւոր ապացոյցներն անհաշիւ են նրա թողած ժառանգութեան մէջ: 1942ին գրուած մի յօդուածում կարդում ենք. «Ո՛չ մի ժողովուրդ չի սիրում պատերազմ: Պատերազմները խախտում են ժողովրդի նորմալ, ստեղծագործական կեանքը»⁴⁰: Նոյն այս միտքն է արծարծում իր տուն-թանգարանում պահուող ձայնագրութեան⁴¹ մէջ, որտեղ նա դատապարտում է ֆաշիստական յարձակումը: Հետեւաբար, իր ժողովրդի մարտական յաջողութիւնների մասին այդքան յաճախ խօսող մտաւորականը շատ անելի երջանիկ պիտի լինէր, եթէ կեանքը չպարտադրէր նրան զբաղուել նմանօրինակ խնդիրներով: Բայց քանի որ իրականութիւնն այն էր, ինչ որ էր, ուստի Դեմիրճեանն իր պատճառաբանուած ու արդարացի բողոքն է հնչեցնում հայ ժողովրդի հանդէպ տարուող հետեւողական, նպատակային ճնշումների առնչութեամբ: Եւ գիտակցում է, որ այդ ամենն արւում է խորհրդային ղեկավարութեան լուռ համաձայնութեամբ: Ուրեմն եւ հասկանալի է, թէ ինչու խորհրդային աթէիզմի գերակայութեան պայմաններում իր օրագրում կատարած գրառման մէջ նա հայ ժողովրդի փրկութեան յոյսը կապում էր Աստծոյ հետ: Դեմիրճեանը, ինչպէս եւ վայել է խորագէտ, իմաստուն իւրաքանչիւր հայի, գիտակցում էր, որ հայ ժողովրդի փրկութիւնը Աստծոյ եւ հենց իր իսկ ձեռքերում է:

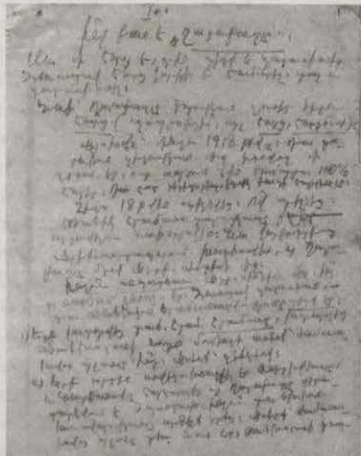
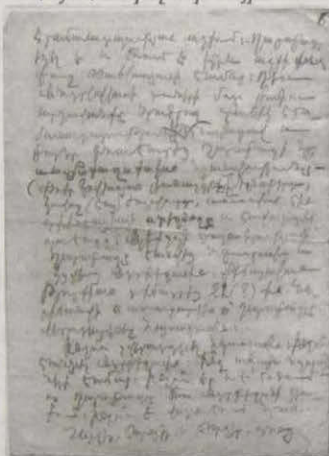
Ըստ նրա՝ Աստուած մշտաբար ու անդաճան ապաւենէ է հայի: Այս հաւատի վկայութեանը հանդիպում ենք գրողի բազմաթիւ ստեղծագործութիւններում: Ահա մի քաղուածք «Լենկ Թեմուր» վիպերգից.

«Մէ ծ է վերեւ աստուածն հայի,-

խօսեց Օհան ծերունին.-

Թէ որ վերից նա չնայի՝

Վայն է տարել մեր հային»⁴²:

Նորայայտ ձեռագիրը

Ուստի պատահական չէ, որ նա իր թողած գրական ժառանգութեան անհաշիւ էջերում մշտապէս յուշէ, յիշեցրել է հենց այս ճշմարտութեան մասին: Պատահական չէ, որ հայոց պատմութեան ստուար ծալքերից պեղել ու իբրեւ ստեղծագործութեան նիւթ դուրս է բերել յատկապէս հայ եկեղեցու կողմից սրբացուած երկու այրերի, հայ հոգեւոր արժեքների, հայ հաւատի, հայ հողի երկու նուիրեալների՝ Վարդան Մամիկոնեանի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի կերպարներն ու նրանց մասին պատմութիւնները՝ վաւերացնելով դրանք Վարդանանք եւ անաւարտ Մեսրոպ Մաշտոց պատմավեպերում: Յիշենք Աւարայրի ճակատամարտում Վարդանի խորհրդածումը. «Հայոց ժողովուրդը գործում էր իր գերագոյն ճիգը - փրկում էր իրեն... Դաժան էր այդ ճիգը, անգութ, եւ դրա մէջ էլ էր նրա գերագոյն իմաստութիւնը: - Փրկութիւնը»⁴³:

Այո, Դեմիրճեանը ճանաչում էր հայի փրկութեան երկու գործօն՝ Աստուած եւ ժողովուրդ, ոչ թէ նորայայտ ձեռագրում իր իսկ մատնաշար ու խորհրդային իշխանութիւնների համար միանգամայն ընդունելի

բոլշեիկեան կարգախօսներ, որոնց հարկադրաբար ձօնուած ներքողներն այս շարադրանքում, համոզուած ենք, առաւելապէս իր անձն ապահովագրելու նպատակին էին միտուած՝ ձեռագիրը յայտնաբերուելու հնարաւոր պարագայում: Չէ՞ որ նոյն այդ խորհրդային իշխանութեան աչքի առաջ, բոլշեիկեան կարգախօսների ներքոյ էին իրականացուած հայատեացութեան անթաքոյց դրսեւորումները, որոնք դեմիքճեանական դատողութիւններում ստացել են իրենց ամփոփ ձեւակերպումը:

Այս նիւթը վկայութիւնն է այն անհերքելի ճշմարտութեան, որ իւրաքանչիւր իսկական մտաւորական նախ եւ առաջ իր հայրենիքի, իր ազգի մտահոգութիւնների, ցաւերի, իհարկէ նաեւ՝ ձեռքբերումների ու յաղթանակների կրողն է:

Երբ նոր էր բարձրացել արցախեան ազատագրական պայքարի ալիքը, գրական աշխարհի տարբեր ներկայացուցիչների հետ գրուցելիս հարցուփորձ էի անում, թէ երբուանի՞ց է այս հարցը բարձրաձայնուել հայ գրական միջավայրում, ովքե՞ր են եղել այս գաղափարի համարձակ առաջամարտիկները հայ գրողներից: Սկզբում հատուկէնտ անուններ էին յիշատակուում, յետագայում խնդրի առնչութեամբ շրջանառուող անունները շատացան. այլեւս անվտանգ էր հնչեցնել դրանք, եւ ի թիւս արժանիների, փառքի դափնիներն իրենց ուսերին էին առնում նաեւ որոշ անարժաններ: Բայց երբեք ոչ մէկը չի տուել Դեմիքճեանի անունը. հեռաւոր կասկած անգամ չեն ունեցել հայ գրողները, թէ 1950ականների անապահով տարիներին իրենց ռաւիփրան կարող էր ոչ միայն մտածել, այլեւ գրել այն ճշմարտութիւնների մասին, որոնք մենք օրնիբուն արծարծում ենք ահա արդէն քառորդ դար՝ 1988ից սկսած:

Հարկ է նաեւ արժանին մատուցել ձեռագիրը մշակած Պարգեւուհի Սիմոնեանին, ով բարեխղճօրէն համակարգել ու ոչ-պատահականօրէն «սեւագրութիւններ»ի բաժնում ապահովաբար թաքցրել է ձեռագիրը, թէ-եւ դա նաեւ իր համար անվտանգ չէր այն ժամանակներում:

Ստորեւ ներկայացնում ենք Դեմիքճեանի «Դատողութիւններ Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի Հարցի Շուրջ» խոհագրութիւնը համապատասխան ծանօթագրութիւններով:

Ձեռագիրը, ամբողջական շարադրանքից բացի, ներառում է նաեւ ածանցեալ գրառումներ, որոնք արուել են տարբեր թերթիկների վրայ, բուն շարադրանքի դարձերեսին կամ լուսանցքներում: Դրանք մենք ներկայացրել ենք առանձին ենթաբաժնով:

Կարծում ենք, որ այս նիւթն առաւել լիարժէք կը դարձնի մասնագետների եւ գրասէրների պատկերացումները մեծ դասականի մասին:

ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԴԱՐԱԲԱՂԻ ԵՒ ՆԱԽԶԵՒԱՆԻ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋ

Ի նշ բան է «Ղարաբաղը»:

Սա մի հարց է, որին պետք է պատասխանել: Հասարակ հարց կարելի է համարել, հարցնել եւ պատասխանել:

Երեւի Ղարաբաղը գոյութիւն չունէր՝ իբրեւ հարց (ոչ՝ պրոբլէմ⁸⁴, այլ հարց, հարցմունք):

Այսինքն՝ մինչեւ 1918 թիւր: Դա ցարական պետութեան մէջ գտնուող մի շրջան էր, ուր ապրում էին բնակչութեան համարեայ հարիւր տոկոսը կազմող հայեր: Դա, ըստ տէրիտորիալ⁸⁵, էթնիկ⁸⁶ փաստի, հայերինն էր:

Հարցը յետոյ՝ 18 թուին ստեղծուեց: Ո՞վ ստեղծեց:

Տաճիկ հրամանատարութիւնը՝ Բաքու արշաւելու նախօրեակին: Նա Ակերսանդրապոլում կարգադրեց խառնուկին, որ Ղարաբաղը մտնի Ադրբեջանի սիստեմի⁸⁷ մէջ:

Ինչո՞ւ՝ անպատճառ Ադրբեջանի սիստեմի մէջ. ի՞նչ՝ *'osobiy zakaz'*⁸⁸ էր: Հասարակ պատասխան. դա տաճկական հրամանատարութեանը պէտք էր:

1) Երբ կատարուեց տաճկական հրամանատարութեան հրամանը, կատարուեց Տաճկաստանի նոյն պահի, ասենք, ժամանակաւոր պլանը⁸⁹: Ի նշ: Ասենք չգիտենք:

2) Երբ արդէն սովետականացուել⁹⁰ էր Անդրկովկասը, եւ Նաբիմանովը յայտարարեց, որ Ղարաբաղը վերադարձում է Հայաստանին, ինչո՞ւ տաճկական կառավարութիւնը արգելք դրեց: Ասենք՝ ժամանակաւոր պլանը դեռ մնում էր: Տաճկաստանի ցուցմունքն ընդունուեց. Ղարաբաղին ձեռք չտուեցին: Ինչո՞ւ: Ասենք՝ Ղարաբաղը պէտք էր Տաճկաստանի 1918-ի պլանին: Ուրեմն պլանը ժամանակաւոր չէր կամ երկարացուեց:

Եւ այժմ, որ իբրեւ չպիտի ձեռք տրուի Ղարաբաղին, կը նշանակի պիտի մնայ՝ ժամանակաւոր պլանը՝: Դա պէտք է Տաճկաստանին:

Եզրակացութիւն: Ղարաբաղը տաճկական զակագ⁹¹ է. ժամանակաւոր չէ, այլ մշտական, եւ ով պաշտպանում է Ղարաբաղի ներկայ ստատուսը⁹², նա պաշտպանում է 18 թուի ստատուսը: Նա ընդունում է տաճկական օրիէնտացիան: Նա՝-ն այստեղ պէտք է համարել նրան, ով պաշտպանում է, ով գիտի եւ ընդդնում է, որ դա տաճկական օրիէնտացիա է: Թող հրապարակ գայ այդ՝ նա՝-ն եւ բարձրաձայն յայտարարի: Չի յայտարարում բարձրաձայն: Միեւնոյն է. նա՝ ցածրաձայն ընդունում է տաճկական օրիէնտացիան: Որովհետեւ տրամաբանութիւնը տանում է այդտեղ՝ իր երկաթէ ուժով:

Այո, ընդունում է, հանդուրժում է, ենթարկւում է՝ հաճութեամբ, գիջելով, ստիպուած:

Կարող է մի պլան վնասակար լինել տանողին եւ պաշտպանուել նրա կողմից: Ո՛չ: Ուրեմն Ղարաբաղի պլանը օգտակար է եւ պաշտպանում է: Բաց անենք քարտերը. Ղարաբաղը պետք է Տաճկաստանին եւ Ադրբեջանին: Հետեւապէս այդ օրիէնտացիան պետք է: Բսկ եթէ պետք չէ, թող վերականգնուի հին ստատուսը՝ էթնիկական Ղարաբաղը միանայ իր էթնիկական ազգակցին՝ Հայաստանին: Դա են պահանջում սովետական իդէոլոգիան⁵³, լենինիզմը եւ պրոլետարութիւնը:

Ով դէմ է, կողմնակից է տաճկական օրիէնտացիային:

Կարելի՞ է այժմեան պայմաններում պահանջել Ղարաբաղը: Ո՛չ՝ կ'ասեն: Ե՛րբ կարելի կը լինի: Ե՛րբ իրենք՝ ադրբեջանցիները կամենան: Ե՛րբ կը կամենան: Երեւե՛ք: Ուրեմն այս օրս նոյնաբժէք է, ինչ որ երբեւէն:

Կարելի՞ է այնպէս անել, որ յօժարութեամբ վերադարձնեն Ղարաբաղը: Այո՛, եթէ Ղարաբաղի պաշտպանները՝ մուսաֆաթիստները, վերանան եւ առաջ գան լենինիստները:

Կը լինի՞ այդ: Ես չգիտեմ:

Ղեկավարութիւնը (Շահումեան, Ֆիոլետով, Ազիզբեկով, Զափարի-ձէ⁵⁴ եւ մնացածները) Բաքուում ստեղծեց այնպիսի տրադիցիա⁵⁵, որ Բաքուն դարձրեց բոլշեիզմի միջնաբերդը Անդրկովկասում: Եւ թէպէտ վեց ամսուայ ինքնուսական դիմադրութեան վերջում պարտուեց Բաքուն, բայց նրա ստեղծած տրադիցիան հիմք դարձաւ Հիւսիսային Կովկասից Բաքու արշաւող բոլշեիկեան զօրամասերի համար՝ մտնելու Բաքու եւ ստիպելու մուսաֆաթական գործին չդիմադրել:

Փաստ է, որ Բաքուի բանուորութեան մեծամասնութիւնը հայեր էին, Բաքուում հաւարուել էին գերմանական եւ աստրիական ճակատներից տուն վերադարձած հայ (մեծ մասամբ՝ գիւղացի) զինուորները: Եւ (չնկատուած (!) փաստ) Ղարաբաղի գիւղացիների յաղթական դիմադրութիւնները տաճկական կանոնաւոր զօրամասերին թուլացնում էին Բաքու գնացող տաճիկ զօրամասերի պաշտպանական ուժը:

Չնկատուած է մնացել մի շատ կարեւոր փաստ. Բաքուի հետ միասին Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը էւս ռուսական օրիէնտացիա ունէր: Փաստ է, որ նրանք չկամեցան միանալ դաշնակցական Հայաստանին, որի օրիէնտացիան անգլո-ամերիկեան էր: Այնպէս որ, վերոյիշեալ երկու փաստը պետք է գնահատել հետեւեալ կերպ. Բաքուի հետ միաժամանակ ռուսական օրիէնտացիա է ունեցել նաեւ Ղարաբաղը. նա անգնահատելի ծառայութիւն է մատուցել Բաքուին եւ ռուսական գաղափարին. նախ՝ կոռուելով տաճիկների դէմ իր լեռներում եւ երկրորդ չի միացել դաշնակցական աւանտիւրային⁵⁶ եւ յարել է ռուսների գործին, որով եւ չի թուլացրել ռուսական գործը Անդրկովկասում, այլ ուժ է տուել (podderjka)⁵⁷: Եւ սրանից յետոյ պէտք է այլեւս ասել՝ Բաքու-Ղարաբաղի դիմադրութիւն: Կ'աւելացնէի նաեւ՝ Ձանգեզուրի:

Շանթութիւն. Ահա, թէ ինչ նշանակութիւն ունէր եւ ունի Ղարաբաղը տաճիկ գործադրամանատարութեան աչքում: Ղարաբաղը եղել եւ մնում է իբրեւ աչքի փուշ Տաճկաստանի համար: Դեռ Անդրկովկասի դռների մօտ դէպի Բաքու արշաւանքը ծրագրող տաճիկ հրամանատարութիւնը ճիշտ հասկացաւ ու բարձր գնահատեց Ղարաբաղի այդ ռազմաքաղաքական նշանակութիւնը: (Փոքրկովկասեան լեռնաշղթայի միջնաբերդ, կոտուղ (հայ) ժողովուրդ ռուսական հին օրիէնտացիայի ստեղծողը եւ հաւատարիմ պահողը): Ալեքսյուի դաշնագրութեամբ Ղարաբաղը հանուեց Հայաստանից եւ կցուեց Ադրբեջանին: Քեմալական Թիւրքիան դիմադրեց 22 (?)-ին Նարիմանովի 'առաջարկին': Ղարաբաղը վերադարձնել Հայաստանին:

Բնչո՞ւ չվերադարձնել Հայաստանին: Բնչո՞ւ յանձնել Ադրբեջանին: Բ՞նչ ապագայ նպատակների համար: Բնչո՞ւ էր եւ է հոգում, որ Ղարաբաղը մնայ Ադրբեջանի ձեռքում: Բնչո՞ւ է վստահում նրան...

Հարցեր, հարցեր եւ հարցեր, որոնց պատասխանը շատ պարզ է նրանց համար, ովքեր չեն վախենում տրամաբանութիւնից:

Իմիջիայլոց, տաճիկները նոր չէ, որ մեծապէս գնահատում են Ղարաբաղը: Նրանք շատ են արշաւել Ղարաբաղ եւ շատ են 'կերել' նրանից: Ղարաբաղը Ջանգեզուրի թիկունքն է տաճիկների համար. Ջանգեզուրի, որի դռները չկարողացան կոտրել տաճիկները ո՛չ պատմութեան մէջ, ո՛չ 18-թուին, Ջանգեզուրի, որին կարող են տիրել թիկունքից հարուածով:

Ո՞վ պիտի հարուածի... Նա մի հարուածող ունի, հնարաւոր մի ագրեսոր. դա Տաճկաստանն է:

Մի հանգամանք եւս պէտք է նշել եւ ընդգծել: Տաճկական կառավարութիւնը բնաջնջեց իր պետութեան մէջ ապրող հայութեանը: Եթէ իր 'պատիժը' վերագրում էր իրեն հպատակ հայերին, ապա ինչո՞ւ կոտորեց Ախալքալաքի, Լենինականի, Շիրակի, Փամբակի, Բաքուի հայութեանը: Բնչո՞ւ է մտադրուել բնաջնջել [հայերին] նաեւ Անդրկովկասում: Բ՞նչ պլան էր Անդրկովկասի հայերի բնաջնջումը, որ ծրագրեց Վեհիբ փաշան՝ 1918-ի գարնանը:

Թիւրքերը յարձակուեցին Անդրկովկասի վրայ: Ծրագիրն էր՝ տիրել այն մինչեւ Բաքու-Դերբենտ եւ իրենց ենթարկել Անդրկովկասի ժողովուրդներին: Նրանք հարուածի օբեկտ ընտրեցին հայ ժողովուրդին, որի բնաջնջումը սկսուած էր Թիւրքիայում եւ ծրագրուում էր աւարտել Անդրկովկասում: Հարուածը տրուեց Հայաստանի գծով՝ Լենինական-Գիրովական-Դիլիջան-Աղստաֆա: Թիւրքերին դիմադրեց (ուրեմն) հայ ժողովուրդը: Նրան օգնութեան չհասան մենշեւիկները եւ մուսաֆաթը, եւ հայ ժողովուրդը սրանց, հասկանալիօրէն, չի մեղադրում: Քանի որ հայ ժողովուրդի թշնամիների մէջ էին եւ մենշեւիկը, եւ մուսաֆաթը: Սրանք

բարեկամ չէին նաեւ Դաշնակցութեան, որ անշուշտ, չի նշանակում, թէ Դաշնակցութիւնը հայ ժողովրդի բարեկամն էր:

Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը տաճկական ռազմաքաղաքական պլանի է կամ էր: Ով պաշտպանում է Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը Ադրբեջանում թողնելու ստատուսը, նա գիտակցաբար, թէ անգիտակցաբար պաշտպանում է այդ պլանը:

Այդ երկրամասերը Հայաստանին վերադարձնելու ուղղութեամբ քայլեր եղել են (Նարիմանովը եւ ուրիշները), բայց վերջը հարցը ձնշուել է եւ լքուել: Ի՞նչ է եղել դրա արգումենտը⁵⁸. երեւի՝ «վիրաւորանք» հասցնելը Ադրբեջանի ժողովրդին: Հարց: Ի՞նչ է նշանակում այդ «վիրաւորանք» սովետական սոցիալիստական պետութիւնների սիստեմում՝ Միութիւնում, եթէ ճիշտ է, որ նա գնում է դէպի կոմունիզմ, եւ եթէ ճիշտ է, որ այս կոմունիզմը պոլիտիկա⁵⁹ չէ, մանեւոր⁶⁰ չէ, «ազիտացիա»⁶¹ չէ, պրոֆանացիա⁶² չէ, այլ ճշմարիտ մարքս-լենինեան ուսմունքի եւ քաղաքական պլանի արդիւնք, եւ սա՝ անկեղծ, անվերապահ, աներկմիտ եւ ազնիւ:

Ի՞նչ վիրաւորանք հայերի համար, եթէ Աջարիան միացրած է Վրաստանին: Ի՞նչ վիրաւորանք վրացիների համար, եթէ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը միանան Հայաստանին: Ի՞նչ վիրաւորանք հայերի համար, եթէ պարսկական Ադրբեջանը միացուէր Ադրբեջանին: Ի՞նչ վիրաւորանք կը լինի Ադրբեջանի համար, եթէ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը վերադարձուէն Հայաստանին: Նրանց ինչի՞ն են պետք Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը:

Եւ ի՞նչ են ներկայացնում Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը Ադրբեջանում. երիտասարդութիւնը չի կարող բարձրագոյն կրթութիւն ստանալ իր մայրենի լեզուով. ուրեմն եւ չի կարող Ադրբեջանում մասնակցել քրակեալ աշխատանքի՝ իր իսկ բուն մարզում: Ղարաբաղի ժողովուրդը մնում է կիսակիրթ. գիւղացին յետ է մնում: Նա պետք է ադրբեջանականանայ, որ կարողանայ ապրել եւ զարգանալ: Ուրեմն ասիմիլիացիա⁶³... եւ այն էլ ինչպիսի...

Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը Թիւրքիայի ազրեսիայի սիմուլտներ⁶⁴ են Արեւելքի նկատմամբ. նրա պլացդարմ⁶⁵: Պաշտպանում է Ադրբեջանը այդ պլանը: Եթէ ոչ, այդ դէպքում ի՞նչ վիրաւորանք, եթէ բանակցութեան ժամանակ հաշուի չառնուի այդ հին պլանը:

Թերեւս հարկ կայ սահմանաւորելու ի հայերի պահանջը: Սահմանաւորուել էին իրենց ներկայ սահմանում, բայց ինչո՞ւ փորձեցին եւ սկսեցին հայերի թիւը պակասեցնել: Ես փստահ եմ, որ ինչքան էլ հայերը սեղմուէն, չի դադարելու ձնշումը, չի դրուելու սահման նրանց՝ «սահմանաւորման»: Նրանց կը ձնշեն մինչեւ բնաջնջում: Հայերը պետք չեն մուսաֆաթական, մենշեիկեան, ինչպէս նաեւ թիւրքական որեւէ պլանի, այլ

խանգարում են նրանց՝ իբրեւ ռուսական յենասիւն, եւ նրանք կոտում են ոչ 'հայերի' դէմ, այլ 'ռուսների' դէմ Անդրկովկասում:

Աւելի ուժեղ յենասիւն կը ստեղծուէր Ղարաբաղի, Նախիջեւանի եւ Հայաստանի միացումից. Այսինքն՝ աւելի ուժեղ յենասիւն կը ստեղծուէր ռուսական օրիէնտացիայի համար Անդրկովկասում: Չէ՞ որ այն ժամանակ, երբ ռուս զօրքերը հեռացան Անդրկովկասից (1918թ.), Բաքուն, Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը (ժողովուրդը) պաշտպանեցին ռուսական օրիէնտացիան, որով եւ մեծապէս օգնեցին ռուսական ռեւոլյուցիային⁶⁶ (բոլշեւիկներին, 'ռուսներին'): Եւ եթէ այն ժամանակ, այն պայմաններում դա կարողացան, ուրեմն որքա՛ն կարող են ներկայ պայմաններում, երբ Անդրկովկասում աւելի ուժեղացել է հայ, վրացի եւ ադրբեջանցի բուն ժողովուրդները համակրանքը դէպի ռուս ժողովուրդը:

1918-21-ի դէպքերի ծաւալը չէ, որ մեծ է: Չնչին է այն խոշոր դէպքերի համեմատութեամբ, որ տեղի ունեցան Ռուսաստանում: Նրանք ծաւալուն են իրենց քաղաքական (ներքին եւ արտաքին) նշանակութեամբ: Դրանք համակովկասեան ծաւալ ունեցան: Այդտեղ գործում էին անգլո-տաճկական ագրեսիան եւ ինտերվենցիան⁶⁷, որ նպատակ ունէին գրաւել Կովկասը, համեստ դէպքում՝ Անդրկովկասը: Դրա գոհը եղաւ (եւ կը լինի աւելի չարաբախտօրէն) հայ ժողովուրդը, որը միայնակ կանգնեց տաճկական զօրքերի դէմ՝ Էրզրումից մինչեւ Բաքու:

Ի՞նչ պետք է եզրակացնել սրանից: Ի՞նչ անել: Պէտք է սրանից եզրակացնել, որ խնդիրը մեր շահագրգռութիւնը չէ, որ շահագրգռութիւնը, խնդիրը միայն հայկական չէ, այլ Միութեան շահագրգռութիւնն է Անդրկովկասում: Այդ շահագրգռութիւնը, որ թուում է, թէ իրօք մերն է, ստացուել է պատմականօրէն: (Ռուսական օրիէնտացիա, տաճկական թշնամութիւն: Կարելի է աւելացնել՝ վրացական եւ ադրբեջանական թշնամութիւն):

Իհարկէ, առանձին ուսումնասիրութեան հարց է, թէ իրօք գոյութիւն ունի այս վրացական եւ ադրբեջանական թշնամութիւնը ընդդէմ հայերի, եւ ովքե՛ր են դրա կրողները: Ժողովուրդներ չ'ը, թէ՞ դրանց ինտելիգենցիան (քաղաքական ինտելիգենցիան): Սա կարելո՞ր է բայց աւելի կարելտորն այն է, թէ որքա՛ն վճռական դեր կարող է խաղալ դրանցից այս կամ այն խաւը: Անդրկովկասը ռազմաքաղաքական 'աքացիների' վայր է: Անդրկովկասն անգլո-տաճկական քաղաքական եւ ռազմական ագրեսիայի վայր է: Անդրկովկասը մի անգամ 1918-ին, բաժանուել է Ռուսաստանից: Անդրկովկասում երեք քաղաքական բուրժուական կուսակցութիւններ՝ մենշեւիկեան, մուսաֆաթական եւ դաշնակցական, Անգլիայի, Ամերիկայի, Գերմանիայի (Եւրոպայի) օրիէնտացիա են ունեցել: Անդրկովկասում երեք ժողովուրդներ քաղաքական (տարբեր թէ՛ն) հաշիւներ են ունեցել Տաճկաստանի (իմա՝ Անգլիայի, Ամերիկայի, Գեր-

մանկայի) հետ: Կապեր եւ կոնֆլիկտներ⁶⁸ են առաջացել Տաճկաստանի, Անգլիայի, Ռուսաստանի հետ: Հայերը կոիւներ են վարել տաճիկների դէմ: Վրացիները եւ աղբրեջանցիները կապեր են հաստատել Տաճկաստանի հետ: Այնպէս որ 'կուսական' վայր չէ Անդրկովկասը, ակզամ' Կովկասը:

Սրա հիման վրայ կարող ենք դեռ ատելի առաջ գնալ մեր անալիզի⁶⁹ մէջ: Այսինքն փաստ է, որ վերջին հարիւր տարուայ մէջ միայն հայերն են, որ տաճիկների դէմ կոռուել են Զէյթունից, Սասունից, Էրզրումից սկսած, մինչեւ Բաքու: Իսկ 17-րդ դարից սկսած՝ յատուկ կոիւներ են ունեցել հայերը տաճիկների դէմ Զանգեզուրում եւ Ղարաբաղում: Եթէ պատմութիւնը հանգիստ թողնէ՝ նրա իբրեւ 'վաղեմութիւն', որ կարելի է 'մոռանալ', իբրեւ մի 'տեսական' ֆակտոր⁷⁰ նոր, կենդանի յարաբերութիւնների ֆակտորի դիմաց եւ, ուրեմն, անարժէք կատեգորիաներ⁷¹: 1915-ի Հայկական Զարդը, Աքսորը, կոիւները՝ Էրզրումից մինչեւ Սարդարապատ, Ապարան, Ղարաքիլիսա եւ ապա Ղարաբաղ, Բաքուի պատերի տակ վեց ամիս տեւող կոիւները: Այս ամէնը յայտածելով այն ֆակտորի կողքին, որ ո՛չ վրացիները եւ ո՛չ աղբրեջանցիները տաճիկների հետ այս հարիւր տարուայ ընթացքում ընդհարում չեն ունեցել, ատելացնենք եւ այն ֆակտորը, որ Անդրկովկասի երեք գլխաւոր ժողովուրդներէ-րից միայն հայերն են, որ ռուսական նախկին կայսրութեան մէջ ապրում էին երկու պետութեան մէջ, իսկ վրացիները եւ աղբրեջանցիները՝ միայն մի պետութեան մէջ, որ միայն հայերն էին, որ տաճիկների հետ աբեան պատմութիւն ունեին, իսկ վրացի եւ աղբրեջանցի ազնուականութիւնը՝ բարեկամական կապեր: Այս բոլորը բացայայտ ցոյց են տալիս, որ Անդրկովկասի ժողովուրդները իրար կողքի, Տաճկաստանի դէմ կանգնած են հիմնաւորապէս տարբեր դիրքաւորման մէջ: Նրանց կենդանի պատմութիւնը իրար վերաբերմամբ հակառակ ուղղութիւն է ունեցել մինչեւ 1920-21 թիւը: Այս թուրին Անդրկովկասը մտաւ այս բոլորի Սովետական Սոցիալիստական Ռեւոլյուցիաների Միութեան սիստեմի մէջ, որով եւ երեք ժողովուրդներն իրենց պատմութեամբ մտան այնպիսի մի բոլորովին նոր վիճակի մէջ, որ պետք է վերջանային այդ երեքի պատմութիւնները:

Վերջացա՛ն, թէ՛ շարունակուեցին:

Դաշնակցութեան ձեռքը Լաֆֆի եւ Պատկանեան տալը եղաւ Բաքուից՝ Ամիրխանեանի⁷² ձեռքով: Յարութիւնեանի⁷³ ղեկավարութեան ժամանակ մեզ հարուածել են մեր ձեռքով: Յետոյ մենք եւս անգիտակցաբար հարուածել ենք ինքներս մեզ (դժգոհ մասսա⁷⁴ մեր դէմ՝ Ղարաբաղը, Նախիջեւանը, Ախալքալաքը)՝ գցելով այս դժգոհ մասսան Դաշնակցութեան ձեռքը: Տնտեսական հարուածները ատելի խորացրին այս վտանգաւոր դժգոհութիւնը:

Հենց 18 թուից անգլիացիները, մուսաֆաթիստները յամառօրէն Նախիջեւանն ու Ղարաբաղը գցում էին Ադրբեջանի սիստէմի մէջ: Նրանք ստեղծեցին մի պահի ատած 'պատմական տրադիցիա', հոգեբանութեան եւ վաղեմութեան նման մի բան, որի վրայ պնդելով՝ ամրացրին այն կարծիքը, որ այս երկրամասերը Ադրբեջանինը պիտի լինեն եւ մնան Ադրբեջանի սիստէմի մէջ: Դրան անւաղցրին նաեւ վախը եւ լռութիւնը այս հարցերը շարժողների դէմ:

Լենինականում եւ Ախալքալաքում երեւաց այն խաբեբայութիւնը, որով Քեմալական Թիւրքիան վարում էր սովետների հանդէպ իր վարքագիծը: Չեկիստ⁷⁵ (անունը մոռացել եմ) գրում է յուշեր իր 'Լենինականում եղած ժամանակի, դէպքերի մասին (գտնել նրան): Պատերազմի մէջ երեւաց, թէ ինչ բարեկամ է Թիւրքիան մեզ համար. նոյնը եւ 'ներկայում:

Անգլոթիւրքական ագրեսիան այժմ արտայայտուում է իդէոլոգիական '«...»' մեթոդով: Թիւրքիան ուզում է նոր քեմալական ներկայացում տալ, երբ մենք յաղթենք Ամերիկային: Թիւրքիայի մի նոր վտանգման ժամանակ Ն. Հիքմէթը⁷⁶, Մ. Իբրահիմովը⁷⁷ պորթլէմներ են: Յիշենք. 22(?), Բաքուի թիւրք 'բոլշեիկները', 20-ի վերջերում 'բոլշեիկ' սպաների արշաւանքը Ղարաբաղի եւ Ջանգեզուրի վրայով դէպի Թիւրքիա 'պրոպագանդ'⁷⁸ անելու, որոնք լաւ 'պրոպագանդ' արին Ղարաբաղում...

(Թիւրքիայի 'կոնստիտուցիոնալ'⁷⁹ օրիէնտացիան, վիճակը է մշտական պայքար Ռուսաստանի դէմ):

Նոր ֆակտորներ Սովետական Հայաստանում՝ գաղութահայութիւնը եւ նոր հայրենագրկութիւնը: Հարկաւոր է զրկել Դաշնակցութեան այս հարցին մասնակցելու հնարաւորութիւնից, որով եւ կարող է սնունդ նա: Սա մեր Սովետական Սոցիալիստական Միութեան ներքին հարցն է, որ ոչ որի չենք զիջի: Սովետական հայրենասիրութիւնը ամենաառաջատար եւ կազմակերպիչ ուժն է մեր պետութեան: Ահա դրան էին խփում... նացիոնալիզմի գրպարտանքով:

Նկատելի է, որ Թիֆլիսը ճնշեց եւ խեղդեց բոլշեիկների ելոյթներն ու ապստամբութեան փորձը, իսկ Բաքուն՝ չկարողացաւ: (Թիֆլիսը՝ մենշեիկները, Բաքուն՝ մուսաֆաթիստները):

'Գարողանալու', 'չկարողանալու' փաստերը եւ դնում եմ խիստ կարեւորութեամբ: Դա ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ հայ ժողովրդի համար 1918-20 թուերին եւ խիստ կարեւորութիւն է ներկայացնում նաեւ այժմ... քանի որ բոլշեիզմի ներկայութիւնն ու բացակայութիւնը Անդրկովկասում ունեցաւ եւ ունի ճակատագրական նշանակութիւն հայ ժողովրդի համար: Դա ունէր եւ ունի նշանակութիւն Անդրկովկասի մնացած երկու ժողովուրդների համար եւս: Դա ճիշտ է՝ միայն որոշակի սահմաններում, միևնույն հայ ժողովրդի համար՝ բացառիկ, վե-

րին աստիճանի արտակարգ: Ամենեւին մտադիր չլինելով տենդենցիոզ⁸⁰ ու անճիշտ գաղափար կազմել տալ վրացի ու ադրբեջանցի ժողովուրդների՝ դէպի բոլշեիզմը տաժած համակրանքի հարցում՝ ես յարուցում եմ ժողովուրդների օրիէնտացիայի ուժի կարողութեան հարցը: Որքա՞ն կարող էին եւ կարողացան ադրբեջանական եւ վրացական ժողովուրդները պահել բոլշեիզմը Անդրկովկասում, երբ ռուսական զօրքն ամբողջովին անցաւ Կովկասեան լեռնաշղթայի այն կողմը:

Ես նայում եմ մերկ փաստին: Նրանք չկարողացան, թէեւ, ասենք, կամեցան (այսինքն՝ նրանց մէջ եղած բոլշեիկները եւ բոլշեիկացած տարրերը):

Հայ ժողովուրդը միայն կամեցաւ եւ որոշ չափով կարողացաւ: Կարողացաւ՝ Բաքում: Բաքում, կազմելով զգալի ուժ, կարողացաւ, ռուս (թուլացած) բոլշեիկների եւ ադրբեջանական (նոյնպէս թոյլ) բոլշեիկների զլուխ անցած, պաշտպանել Բաքուն տաճիկների յարձակումից վեց ամիս: Բաքուի այս բռունցքը՝ կոմունարներին...⁸¹

[ԼԼՐԱՅՈՒՅԻՉ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ⁸²]

Վասակը անկախութիւնը, ազատութիւնը եւ [անընթ.] ուզում է իբրեւ համար, ինքն է անկախը:

Հայերի վիճակը արտակարգ է եւ բացառիկ: Այդ արտակարգութիւնը ստեղծել են նրա թշնամիները: Հայերն էլ, ի վերջոյ, նպաստել են դրան:

Այդ հայերն են. ի՞նչ օգնութիւն կարող են ցոյց տալ մեզ մեր երկու հարեւանները նեղ օրում, երբ ռուսական զօրամասերը քաշուեն ռազմական անելանելիութեան հետեւանքով: 1) Փոքր նահանջի ժամանակ՝ ապաստարան. 2) Մեծ նահանջի ժամանակ, տաճիկ զօրքի առաջխաղացման ժամանակ

Այս (Այստեղ ձեռագիրն ընկատուում է - Կ.Ռ.):

Հայաստանի պոտենցիալը⁸³, ֆակտորները, նշանակութեան առանձնայատկութիւնը:

Բաքում վարկաբեկեցին սովետական իշխանութիւնը, պրոֆանացիայի ենթարկեցին բոլոր քաղաքական, տնտեսական արժէքները:

Մի՞ դիմէք ռուսներին, նրանք ձեզ ոչինչ չեն տայ, բացի ձեզ գոհի նացիա⁸⁴ դարձնելուց:

1) Անդրկովկասի, աւելի ճիշտ՝ Կովկասի սովետական սոցիալիստական գործին մեծ հարուած է տրուած Բերիայի եւ Բազիրովի դաւաճանական գործունէութեամբ:

2) Ոչ թէ Հայաստանի պաշտպանութիւն (ծիծաղելի կը լինի տանել միայն Հայաստանի պաշտպանութիւն), այլ՝ Փոքր Կովկասի, այլ՝ Անդրկովկասի, եւ ապա՝ Կովկասի պաշտպանութիւն, Բաքուին էլ:

Հարց. Ամբողջ Կովկասը պէտք է կանգնի Բաքուի պաշտպանութեան համար:

3) Մենք երկու անգամ ռուսներին բերինք (օժանդակեցինք) Անդրկովկաս:

ա) Պիտոր I-ինն եւ բ) բոլշեիկներին՝ Բաքու: Այսուհետեւ պէտք է երրորդ անգամ բերենք ռուսական զաղափարը (օրիէնտացիան), որ թուլացել է:

- Մեզ առանձնացրին եւ իրենք էլ մեզնից առանձնացան: Ապա թէ ոչ՝ ինչո՞ւ Ղարաբաղի եւ Հայաստանի միջեւ խցկեցին Քուրդիստանը⁸⁵: Ինչո՞ւ Գանձակի եւ Սեւանի միջեւ խցկեցին նորաշէն աղբբեջանական գիւղերը: Ինչո՞ւ խրեցին 'երզնկեանական'⁸⁶ սեպը Արփաչայի ակունքների ուղղութեամբ:

- Ինչո՞ւ չէին նպաստում ռուսական օրիէնտացիայի ուժեղացմանը եւ դեմոնստրատիւ⁸⁷ արտայայտում այդ, որ Թիւրքիան փակի իր ախորժակը: Մուսաֆայթն ու մենշէիզմը թիւրքական օրիէնտացիա ունեն, ինչպէս նաեւ դաշնակները: Բայց Հայաստանի մէջ թիւրքական օրիէնտացիա չկայ: Մեզ առանձնացրին՝ մի կերպ, իրենք առանձնացան՝ մի այլ կերպ. եւ առաջին իսկ օրից. Զանգեզուրի, Ղարաբաղի, Սեւանի, Լենինականի եւ Արաքսի սահմանագծերը:

Ամբողջ տրագեդիան⁸⁸ այն է, որ մի կողմից մեզ լռեցնում են աւելի եւ աւելի, միւս կողմից այնպիսի պրոպոկացիաներ⁸⁹ են անում, որ մենք պողոթկանք, անհաւասարակշիռ ելոյթներ ունենանք, աւելի եւ աւելի ընկնենք ծայրայեղութիւնների մէջ (Հոփսիսմէն, Մաշտոցը, Գարսը), եւ մեզ մեղադրեն նացիոնալիզմի մէջ այն ժամանակ, երբ մենք ստիպուած ենք լինում ցուցադրել մեր պատրիոտիզմը⁹⁰:

Առհասարակ չգրուած մի օրէնք է դարձել, չպայմանաւորուած համաձայնութիւն՝ միշտ հայերի պատրիոտիզմը դարձնել մեղադրանք՝ նացիոնալիզմ:

Հայ կոլտուրայի որեւէ երեւոյթը նշելը, վեր հանելը, հայ ժողովրդի որեւէ պատմական կամ ներկայի առաւելութիւնը, հայերէն խօսելու ցանկութիւնը եւ այլն որակուել է որպէս նացիոնալիզմ:

Ոչ մի լեւինեան դրոյթ, որ հայ ժողովրդի համար եւս գոյութիւն ունի կարծես. հայերի դէպքում նացիոնալիզմ է: Ղարաբաղի պահանջը, Նա-

խիջեանի պահանջը, Ախալքալաքի համար որեւէ դրութեան պահանջը միշտ համարուել է նացիոնալիզմ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Արջուկ-Լըջուկ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1946:
- ² ԳԱԹ, Դ. Դեմիրճեանի Ֆոնդ, Լրացուցիչ Մատեան, թիւ 145, «Ղարաբաղի եւ Նախիջեանի Մասին Իր Դատողութիւնները. Մեազգութիւններ»:
- ³ Ստալինեան բռնատիրութեանը յաջորդած ժամանակաշրջանը (1953-1964), երբ Խորհրդային Միութեան ղեկավարութիւնը ստանձնել էր Նիկիտա Խրուշչովը, համարում են ձևական տարիներ, քանզի այս ընթացքում սկսուեցին անհատի պաշտամունքի քննադատութիւնը եւ ստալինեան բռնութիւններին գոհ դարձած անձանց արդարացման գործընթացը:
- ⁴ 1648-1654՝ ուկրաինական ժողովուրդը Զինովի Բոգդան Խմելնիցկու (1595-1657) գլխավորութեամբ ազատագրական մարտեր էր մղում պանական Լեհաստանի դէմ: Պայքարն աւարտուեց 1654 Յունուարի 8ին Պերէյասլաւում տեղի ունեցած համաժողովում կնքուած պայմանագրով, որը հռչակեց Ուկրաինայի վերամիաւորումը Ռուսաստանին: Խորհրդային Միութեան պաշտօնական տօնացոյցում պատմական այս իրողութեան յօդեւեանական տարեդարձը՝ Ռուսաստանի եւ Ուկրաինայի վերամիաւորման 300ամեակը, կշուել է 1954 Մայիսի 22ին:
- ⁵ Պլատոն Վորոնկո (1913-1988), ուկրաինացի գրող, հրապարակախօս:
- ⁶ Յօդուածը յետագայում տպագրուել է Դեմիրճեանի *Երկերի ժողովածու*-ում Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով*, Հտր. 13, Երեւան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983:
- ⁷ Յօդուածը հաւանաբար գրուել է Երեւանի ռադիօկոմիտէի պատուէրով՝ Արեւելեան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու 125ամեակի առթիւ: Թուագրուած է 1953 Փետրուարով: 1953ի Փետրուարին հաղորդուել է Երեւանի ձայնափիւրով, 1969ին յանձնուել է ԳԱԹ եւ առաջին անգամ տպագրուել *Երկերի ժողովածու*-ում՝ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով*, Հտր. 14, Երեւան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատ., 1987, էջ 520:
- ⁸ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով*, Հտր. 14, էջ 520:
- ⁹ Նոյն, էջ 521:
- ¹⁰ Իսրայել Օրի (1659-1711), հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը ղեկի ռուսական կողմնորոշում մղող առաջին գործիչը:
- ¹¹ Անաստաս Միկոյեան (1895-1978) խորհրդային ականաւոր պետական եւ քաղաքական գործիչ, 1935-1966՝ եղել է ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբիւրոյի (նախագահութեան) անդամ:
- ¹² Դեմիրճեանի նորայայտ ձեռագրում հիմնականում քննութեան են առնուած հենց այս տարիներին կատարուած բախտորոշ իրադարձութիւնները եւ դրանց հետ այս կամ այն չափով առնչուած անձանց գործունեութիւնը: Այդ ամէնի մասին պատկերացում կազմելու կամ ունեցած պատկերացումներն ի մի բերելու նպատակով հարկ ենք համարում պատմական տարբեր տեղեկագրերից քաղուած համառօտ մի ակնարկ ներկայացնել, որը հնարաւորու-

թիւն կ'ընձեռի առաւել խորութեամբ եւ փաստարկուած ընկալել Դեմիրճեանի դիտարկումներն ու անհանգստութիւնները ձեռագրում բարձրացուած խնդիրների շուրջ: Եւ այսպէս, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի արիւնալի տարիներին, 1915-23ին իրականացուած հայերի ցեղասպանութեան ողբերգական դէպքերին զուգահեռ, Ռուսաստանում ծաւալում էր յեղափոխական շարժումը: Ներքին քաղաքական խմորումներն իրենց ուղղակի ազդեցութիւն էին ունենում աշխարհաքաղաքական իրողութիւնների վրայ: 1917ին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնն սկսում է անջատ հաշտութեան բանակցութիւններն Առաջին Աշխարհամարտի տարբեր ճակատներում: Նրա օրինակին հետեւելով՝ Անդրկովկասի տարածքում կատարուած յեղափոխական գործողութիւնների արդիւնքում ձեւաորոշուած Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը եւս որոշում է զինադադար կնքել թուրքերի հետ: 1917 Դեկտեմբերի 5ին Երզնկայում ստորագրում է զինադադարի պայմանագիր: Սկսում է կովկասեան ռազմաճակատից ռուսական զօրքերի զանգուածային հեռացումը: Իսկ դա նշանակում էր, որ հայ ժողովուրդը կրկին կանգնում էր թուրքական ներխուժման սպառնալիքի առաջ՝ մէն-մենակ: Թուրքական զօրքերի յարձակումը չուշացաւ: Կովկասեան ճակատի թուրքական զօրքերի հրամանատար Վեհիբ Մեհմեդ փաշան (տե՛ս՝ ծանօթ. 37) 1918 Յունուարի առաջին իսկ օրերից արշաւեց Հայաստանի վրայ: Այդ ընթացքում թուրք եւ քուրդ մղեւտանդ տարբերը՝ ցեղապետների ու խաների կողմից ղեկավարուող զինուած հրոսակախմբերով, մի ձեռքով բարձրացնում էին բոլշեւիկեան յեղափոխութեան դրօշը, միւսով հրահրում ազգամիջեան թշնամանք եւ հակամարտութիւն՝ ընդդէմ հայութեան: 1918ին Անդրկովկասեան Մէմի եւ Թուրքիայի միջեւ կնքուած զինադադարի պայմանագիրը գլխիվայր էր շրջել ուժերի յարաբերութիւնը կովկասեան ճակատում՝ ի նպաստ Թուրքիայի: Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրուած տարածքները, ինչպէս եւ Արեւելեան Հայաստանի հեռաւոր շրջանները դարձել էին ազգամիջեան կռիւների թատերաբեմ: Առաջին թիրախը եղաւ Երզնկան, որտեղ ռուս զինուորների հեռանալուց յետոյ միայն հայկական զօրքերն էին մնացել: Թուրքական զրոհին եւ դրան յաջորդած խաղաղ բնակչութեան սպանդին դիմակայելու մտահոգութեամբ զօրավար Նազարբէկեանը հրահանգեց դատարկել Երզնկան: Վեհիբ փաշան հանգիստ մուտք գործեց Երզնկա 1918 Յունուարի 31ին: Նրա առաջնադացումն ու հայկական զօրքի նահանջը Ապրիլին յանգեցրին այն բանին, որ Վեհիբ փաշան ուղղուեց Ղարաքիլիսա եւ լրջօրէն սպառնում էր հայ ժողովրդին՝ նպատակ ունենալով Անդրկովկասն ամբողջապէս վերցնել թուրքական գերիշխանութեան ներքոյ եւ իրագործել համաթուրքական վաղեմի երազանքը: Այդ ճանապարհին պէտք էր վերացնել ամէն մի խոչընդոտ: Իսկ գլխաւոր խոչընդոտը՝ Հայկական սեպն՝ էր, որը պէտք էր մեկընդմիջու ընկճել ու բնաջնջել: Այդուհետ Վեհիբ փաշան իր զօրքերը տեղաշարժում է դէպի Մարդարապատ եւ Բաշ-Ապարան: 1918 Մայիսի 22ին հայկական ուժերն սկսում են հակադարձակումը՝ հիմնականում դարբաղցիներից կազմուած Տրդ հրաձգային, պարտիզանական հետեւակային եւ Ջեթմուրի հեծեալ գնդերի մասնակցութեամբ: Հայ զինեալներին յաջողում է կասեցնել թուրքերի

առաջխաղացումը: Թակարդում յայտնուած թուրքերը Մայիսի 27ի կէսօրին դիմում են փախուստի՝ մարտադաշտում թողնելով հարիւրաւոր սպանուածներ: Թուրքական բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան յետագայում խոստովանում է, թէ հայերն ապացուցեցին, որ կարող են լինել աշխարհի լաւագոյն զինուորները:

Այս պատմական իրադարձութիւնների խորքին որոշում էր կաւել Արցախի ճակատագիրը: Լեռնային Ղարաբաղին առնչուող վճռն սկիզբ էր առել 1917 Շոկտեմբերեան Յեղափոխութեան յաղթանակից յետոյ՝ Ռուսական Կայսրութեան փլուզման եւ Հարաւային Կովկասում երեք պետութիւնների՝ Հայաստանի Հանրապետութեան, Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան եւ Վրաստանի Հանրապետութեան ստեղծման օրերից: Կայսրութեան փլուզումից յետոյ Լեռնային Ղարաբաղը, որի բնակչութեան մօտ 95 տոկոսը կազմում էին հայերը, հրաժարուեց ենթարկուել Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան իշխանութեանը: Լեռնային Ղարաբաղի հայերը գումարեցին իրենց առաջին ժողովը, որը Ղարաբաղը հռչակեց ինքնիշխան միաւոր, ընտրուեցին Ազգային Խորհուրդ եւ կառավարութիւն: 1920ին Հայաստանը եւ Ադրբեջանը կորցրին իրենց անկախութիւնը եւ վերածուեցին խորհրդային հանրապետութիւնների: Դրանից անմիջապէս յետոյ՝ 1920 Նոյեմբերի 30ին, Ադրբեջանական ԽՍՀն պաշտօնապէս հռչակեց հայկական հողերի՝ Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի եւ Նախիջեւանի հանդէպ տարածքային նկրտումներից հրաժարուելու մասին՝ յօգուտ եղբայրական Հայկական ԽՍՀի, որն իրաւականօրէն ամբողջացաւ 1921 Յունիսի 3ի ՌԿ/Բ/Կ (Ռուսաստանի Կոմունիստական Բանտորական Կոսակցութիւն) Կովբիւրոյի միաձայն որոշմամբ: Սրան անմիջապէս հետեւեց միջազգային հանրութեան արձագանգը, որտեղ ողջունուեց Ադրբեջանի կողմից տարածքների վերադարձի ճիշտ քայլը: Եւ արդէն 1920 Դեկտեմբերից Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքային կազմը՝ այդ թւում Ղարաբաղը, ներառուած էին Ազգերի Լիգայի մի շարք պաշտօնական փաստաթղթերում: Այդուհանդերձ, 1921 Յուլիսի 5ին հրաւիրւում է Կովբիւրոյի պլենումի արտահերթ նիստ, որտեղ, Ստալինի ճնշման ներքոյ, ընդունում է իրաւական հիմնաւորում չունեցող որոշում, այն է՝ Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում՝ նրան ընձեռելով մարզային լայն ինքնավարութիւն՝ Շուշի քաղաքում վարչական կենտրոնով: Արցախահայութիւնը խիստ դժգոհ էր մնացել այս ապօրինի որոշումից: Երկար քննարկումներ են սկսւում վիճաբարոյց հարցի վերաբերեալ: 1922 Յունուարին Հայաստանի Կոմկուսի Ա. Համագումարում Ալեքսանդր Միասնիկեանն արտայայտում է իր դժգոհութիւնը Անդրերկրկոմում տիրող մթնոլորտից եւ անհամաձայնութիւնը՝ Ղարաբաղի խնդրի նմանօրինակ լուծման վերաբերեալ: Հարցի քննարկումների ծիրում 1921 Յուլիսի 20ին ստեղծւում է մի յանձնաժողով, որը պետք է մշակէր Լեռնային Ղարաբաղի սահմանադրութիւնը, սակայն Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարութիւնը քայլեր է ձեռնարկում, որպէսզի Լեռնային Ղարաբաղը չստանայ ինքնավարութիւն: 1921 Սեպտեմբերի 26ին Անդրկովկասեան Կոմունիստական Կոսակցութեան Քաղբիւրօն եւ Կազմբիւրօն, քննարկելով ղարաբաղեան հարցը, ընդունում են

որոշում, որի առաջին կետում նշում է, թե պետք է խնդրել Կովբիրոյի վերանայել Ղարաբաղն առանձնացնելու մասին որոշումը եւ մինչ այդ յայտարարել ինքնավարութիւն: Նիստին ներկայ 9 հոգուց այդ որոշմանը դէմ են քուէարկում երկու անդամ՝ Նարիմանովը եւ Բուխիաթգաղէն: Վերջիններս առաջարկում են ամենակարճ ժամկետերում իրագործել Կովբիրոյի որոշումը եւ առանձնացնել Լեռնային Ղարաբաղը՝ իբրեւ ինքնուրոյն միատուր: Հայ պատմաբանների կարծիքով Ադրբեջանի միջազգայնական համարուող այդ կոմունիստները, մասնատրապէս՝ Նարիմանովը, նման քայլով նպատակ են հետապնդել ինչ-որ մեքենայութիւնների գնով անհնարին դարձնել Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարութիւն տալու գործը: Աւելի ուշ՝ 1923 Յունիսի 7ի ղեկընտով, ձեւաորում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը, որը եւ խորհրդային ղեկավարութիւնը համարում է լուսագոյն հանգուցալուծումը Ղարաղաքի վիճալարոյց հարցի համար:

¹³ Ազգայնամոլութիւն:

¹⁴ Ջաֆար Բագիրով (Բաղիրով, 1895-1956), ադրբեջանցի կուսակցական եւ պետական գործիչ, 1934-1953՝ Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի Ա. Քարտուղար: Վարել է հակահայկական քաղաքականութիւն:

¹⁵ Արկածախնդիր, բախտախնդիր:

¹⁶ Սահակ Տեր-Գաբրիէլեան (1886-1937), քաղաքական, կուսակցական, պետական գործիչ, զբաղեցրել է բարձր պաշտօններ խորհրդային ղեկավար մարմիններում: Չոհ է գնացել ստալինեան բռնութիւններին՝ Բերիայի առաջխաղացմանը համարձակօրէն դէմ արտայայտուելու պատճառով: Ինչպէս Ադասի Խանջեանի դէպքում, նրա մահը եւս ներկայացուել է իբրեւ ինքնասպանութիւն, որ իբր մահացել է կալանավայրի երկրորդ յարկի պատուհանից դուրս ցատկելու հետեւանքով:

¹⁷ Ադասի Խանջեան (1901-1936), կուսակցական, պետական գործիչ, Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի Ա. Քարտուղար (1930-1936), սպանուել է Թիֆլիսում՝ Բերիայի կողմից: Նրա սպանութիւնը ներկայացուել է իբրեւ ինքնասպանութիւն:

¹⁸ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Նոր. 14*, էջ 56:

¹⁹ Թող Տեր Աստուած պահպանի Հայաստանը:

²⁰ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Նոր. 14*, էջ 57:

²¹ Ալեքսանդր Խատիսով (1874-1945), եղել է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, Ազգերի Լիգայի Գաղթական Հայերի Կոմիտէի նախագահ: 1918 Յունիսի 4ին Բաթումում կնքում է 'Հաշտութեան եւ Բարեկամութեան Պայմանագիր Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Միջեւ', որի տակ ստորագրում են Պետական Խորհրդի նախագահ, առաջին պատուիրակ Խալիլ բէրը, կովկասեան ռազմաճակատի օսմանեան զօրքերի գլխաւոր հրամանատար Վեհիբ Մեհմէդ փաշան՝ Օսմանեան Կայսրութեան, պատուիրակութեան նախագահ Ալեքսանդր Խատիսովը, պատուիրակներ Ռուբէն Քաջազնունին, Միքայէլ Պապաջանովը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմից:

- ²² Նարինան Նարինանով (1870-1925), աղբբեջանցի յեղափոխական, քաղաքական, պետական գործիչ, գրող, հրապարակախոս: 1920-21՝ գլխավորել է Աղբբեջանի խորհրդային կառավարությունը, ժամանակավոր Ռազմայեղափոխական Կոմիտեն: 1922ին ընտրուել է Անդրերկրկոմի խորհրդային Միության նախագահ:
- ²³ Զինադաշտ:
- ²⁴ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 14*, էջ 463:
- ²⁵ Միրզա Ֆաթալի Ախունդով (1812-1878), աղբբեջանցի գրող, թատերագիր:
- ²⁶ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 13*, էջ 222:
- ²⁷ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 13*, էջ 224:
- ²⁸ Տպագրուել է 1953 Ապրիլի 11ին, *Գրական Թերթի* թիւ 15ում, ապա գետեղուել Դեմիրճեանի *Երկերի ժողովածուում* (Հտր. 13, էջ 225):
- ²⁹ Դեմիրճեանը մեջբերում է Յովհաննես Թումանեանի՝ 1920 Դեկտեմբերի 18ին դատերը՝ Աշխէն Թումանեանին գրած նամակից մի հատում (Յովհաննես Թումանեան, *Երկերի ժողովածու, Հտր. 4*, Երեւան, 1969, էջ 415):
- ³⁰ Կողմնորոշում, արեւելում:
- ³¹ Դ. Դեմիրճեանի Տուն-Թանգարանի Ֆոնդ, ԳՕՄ (Գիտաօժանդակ Մատեան), թիւ 876:
- ³² Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 11*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 353:
- ³³ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 1*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1976, էջ 144:
- ³⁴ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 1*, էջ 144-145:
- ³⁵ Վեհիբ Մեհմեդ փաշա (Ֆերիկ Վեհիբ, 1877-1940), կովկասեան ռազմաճակատի Յրդ բանակի հրամանատար, հայկական կոտորածների մասնակից եւ կազմակերպիչ: 1919 Սեպտեմբերի 27ից Հոկտեմբերի 30ը Երեւանում գումարում 23Դ Թ. Հնդհանուր ժողովը որոշում է իրականացնել հակաահաբեկչական գործողություններ՝ պատժելու համար հայերի ցեղասպանությունը կազմակերպած եւ իրագործած երիտթուրքերի պարագլուխներին: Մայրաստիճան գաղտնիութեան պայմաններում ծրագրում գործողությունը կրում է Նեմեսիս՝ պայմանական անուանումը: Կազմում է ցուցակ, որը ներառում է 650 յանցագործի անուն: Դրանցից առանձնացում են 41 գլխավոր յանցագործներ, որոնց նկատմամբ որոշում է ի կատար ածել մահապատիժ: Այդ 41 ոճրագործների 'սեւ' ցուցակում 28րդը Վեհիբ փաշան էր:
- ³⁶ Լաւրենտի Բերիա (1899-1953), Վրաստանում բոլշեւիկեան յեղափոխութեան ակտիւ գործիչ: 1938ից եղել է ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողկոմ: 1946ին ընդգրկուել է ԽՄԿԿ Գերագոյն Խորհրդի կազմում: Եղել է Մտալինի գլխավոր աջակիցն ու խորհրդատուն՝ նրա իրականացրած կամայականությունների, մասնաւորապէս հակահայկական ծրագրերի իրագործման հարցերում: Մտալինի մահից յետոյ՝ 1953 Մարտին, փորձում է փոխարինել նրան, սակայն խորհրդային ղեկավարութեան ներկայացուցիչների՝ Խրուշչովի, Մոլոտովի, Մալենկովի ջանքերով բացայայտում են նրա յանցաւոր քայլերը, նա

ձեռքակալում է եւ իբրեւ հակապետական գործողություններ իրականացրած յանցագործ՝ մահապատժի ենթարկում 1953 Ղեկտեմբերի 23ին:

³⁷ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 10*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 200:

³⁸ Զաւթիչ:

³⁹ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 12*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 280:

⁴⁰ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 12*, էջ 259:

⁴¹ Դերենիկ Դեմիրճեանի Տուհ-Թանգարանի Ֆոնդ, Մայր Մատեան, թիւ 659:

⁴² Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 1*, էջ 129:

⁴³ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Վարդանանք, Երկու Գրքով, Գիրք Բ.*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1968, էջ 554:

⁴⁴ Խնդիր:

⁴⁵ Տարածքային:

⁴⁶ Ազգային:

⁴⁷ Համակարգ:

⁴⁸ Յատուկ պատուէր:

⁴⁹ Ծրագիր:

⁵⁰ Խորհրդայնացուել:

⁵¹ Պատուէր:

⁵² Կարգավիճակ:

⁵³ Գաղափարախօսութիւն:

⁵⁴ Ստեփան Շահումեան (1878-1918), Իւան Ֆիոլետով (1884-1918), Մեշաղի Ազիզբեկով (1876-1918), Ալիոշա (Պրոկոֆի) Զափարիձէ (1896-1918): Շահումեանը եղել է նախագահը, իսկ միւս երեքն անդամները Բարում ձեւաւորուած ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի՝ Բաքուի Կոմունայի: Կոմունայի 26 անդամները գնդակահարուել են 1918 Սեպտեմբերի 20ին՝ հակաբոլշեիկեան ուժերի կողմից:

⁵⁵ Աւանդոյթ:

⁵⁶ Արկածախնդրութիւն, բախտախնդրութիւն:

⁵⁷ Սատարում (ոուսերէն):

⁵⁸ Փաստարկ:

⁵⁹ Քաղաքականութիւն:

⁶⁰ Խորամանկում:

⁶¹ Քաղաքականապէս ներգործել, համոզել:

⁶² Խեղաթիւրում:

⁶³ Չուլում:

⁶⁴ Խորհրդանիշ:

⁶⁵ Տէս՝ ծանօթ. 25:

⁶⁶ Յեղափոխութիւն:

⁶⁷ Մի երկրի բոնի միջամտութիւնը այլ երկրի ներքին գործերին:

⁶⁸ Ընդհարում:

⁶⁹ Վերլուծութիւն:

⁷⁰ Գործուն:

⁷¹ Ստորագրություն:

⁷² Շաւարշ Ամիրխանեան (1894-1959), հայ յեղափոխական գործիչ, կարեւոր դերակատարութիւն է ունեցել Մայիսեան Ապստամբութեան ժամանակ՝ 1921 Օգոստոս-1924 Մայիս, եղել է Խորհրդային Հայաստանի Ներքին Գործերի նախարար:

⁷³ Ենթադրում ենք, որ նկատի ունի Գեորգ Յարութիւնի Յարութիւնեանին (1884-1921), որ եղել է ակտիւ յեղափոխական: Բաքուի Կոմունայի, մասնաւորապէս՝ Շահումեանի, Ջափարիձէի ցուցումներով յեղափոխական գործունէութիւն է վարել Բաքուի նախահորերի բաւուրներէ շրջանում, 1917-18 մասնակցել է պատերազմական գործողութիւններէ, բարձր դիրք է զբաղեցրել Խորհրդային Հայաստանի պետական կառոյցներում, սպանուել է 1921ի Փետրուարին՝ դաշնակցականների կողմից:

⁷⁴ Զանգունած:

⁷⁵ Այսպէս էին կոչում խորհրդային իշխանութեան տառջին տարիներին ձեւատրուած անվտանգութեան հարցերով զբաղուող կառոյցի՝ Արտակարգ Յանձնաժողովի անդամները:

⁷⁶ Նազիմ Հիքմէթ (1902-1963), թուրք գրող, հրապարակախօս:

⁷⁷ Միրզա Իբրահիմով (1911-1993), ադրբեջանցի գրող, հասարակական գործիչ, խորհրդային տարիներին ակտիւ դերակատարութիւն է ունեցել եւ զբաղեցրել բարձր դիրք ինչպէս Խորհրդային Ադրբեջանի, այնպէս էլ Խորհրդային Միութեան կուսակցական կառոյցներում:

⁷⁸ Քարոզչութիւն:

⁷⁹ Սահմանադրական:

⁸⁰ Միտումնաւոր:

⁸¹ Այստեղ ձեռագիրն ընդհատում է:

⁸² Արուել են ընդհանուր շարադրանքից դուրս, առանձին թերթիկներէ վրայ:

⁸³ Ներում:

⁸⁴ Ազգութիւն:

⁸⁵ 1923 Օգոստոսի 6ի ադրբեջանական կառավարութեան որոշմամբ ստեղծում է Կարմիր Քուրդիստանի Ինքնավար Մարզը, որի բնակչութեան 72 տոկոսը կազմում էին քրդերը: 1926ի մարդահամարի տուեալներով այդ տարածքում բնակւում էր 44,193 քուրդ, սակայն կարճ ժամանակ անց այդ թիւն անտրամաբաւօրէն սկսում է նուազել: 1936ին այն դառնում է 6000, 1959ին՝ 1500, 1979ին այդ տարածքում չի հաշուառում եւ ոչ մի քուրդ:

⁸⁶ Ենթադրում ենք, որ Դեմիրճեանը նկատի է ունեցել Երզնկայում ստորագրուած Զինադադարի Պայմանագիրը (տե՛ս ծանօթ. 14): Հնարաւոր է նաեւ, որ նկատի է ունեցել Արամայիս Երզնկեանին (1879-1938), որը եղել է Անդրկովկասեան Սէյմի եւ Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ, եռանդուն դերակատարութիւն է ունեցել անդրկովկասեան ռազմաքաղաքական անցուղարձերին նախախորհրդային եւ վաղ խորհրդային շրջաններում:

⁸⁷ Յուցադրական:

⁸⁸ Ողբերգութիւն:

⁸⁹ Խոտվարարութիւն:

⁹⁰ Հայրենասիրութիւն:

DERENIK DEMIRCHYAN'S RECENTLY DISCOVERED MANUSCRIPT TITLED
"DISCUSSION ON THE ISSUES OF NAGORNO KARABAGH AND NAKHICHEVAN"
(SUMMARY)

KARINE RAFAELYAN

karine.rafaelyan@mail.ru

During research at the Yerevan-based Yeghishe Charents Museum of Literature and Art, where Derenik Demirchyan's literary archive is preserved, the author comes across an unknown manuscript of 24 pages, located in a file titled "Articles, Speeches and Various notes" with the following sub-note: "His Judgments on Nagorno Karabagh and Nakhchivan Matters, Drafts."

Obviously in an attempt to misguide investigators, Demirchyan had jotted the following note on the file: "Everyday Mixed Notes (rather linguistic)" and only at the bottom of the page had he added: "Karabagh."

The manuscript is an overview of the historical events of Transcaucasia in 1918-1923; the relations between its three mainstream peoples, the Armenians, the Azeris and the Georgians; and their political orientation vis-à-vis Russia and the West. Demirchyan argues strongly for the reintegration of Nagorno Karabakh, Nakhchivan and Akhalkalak with Soviet Armenia.

It seems Demirchyan, a cautious and circumspect person, avoided an eye-catching title to his notes, which would immediately have revealed their nature and provoked accusations of nationalism against him.

After thoroughly investigating the material, Rafayelian concludes that Demirchyan probably worked on these unfinished notes in 1954. Rafayelian identifies certain common grounds between these notes and the literary legacy of Demirchyan.

By publishing the original material, Rafayelian underlines the fact that the demands for the unification of Nagorno Karabagh with Soviet Armenia started in the very first years of Sovietization and continued throughout the Soviet era.